МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ім. В.Г. КОРОЛЕНКА

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 7

Харків 2012

ББК 78.34(4УКР)
УДК 027.021(477)
З 41

Збірник наукових праць. Вип. 7 / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка. – Х., 2012. – 140 с.

Матеріали збірника висвітлюють результати історико-бібліотекознавчого локального дослідження, проведеного до 125-річчя від часу заснування книгозбірні.

Наукове видання

Збірник наукових праць. **Вип. 7**

Редактори: С.М. Миценко, Н.О. Стрілець, Є.О. Пахарук
Редакційна колегія: В.Д. Ракитянська, Л.В. Глазунова, С.М. Миценко, І.Я. Лосієвський

Відповідальний за випуск В.Д. Ракитянська, *заслужений працівник культури України*

Підписано до друку Формат паперу 60х84 1/16
8,8 друк. арк., 7,9 обл.-вид. арк. Папір для множ. апаратів. Замовлення №
Ксерокс ХДНБ ім. В.Г.Короленка. 61003, Харків-3, пров. Короленка, 18.

ПЕРЕДМОВА

Матеріали сьомого випуску збірника наукових праць Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка продовжують тему попереднього, шостого, і включають результати історико-бібліотекознавчого локального дослідження, проведеного до 125-річчя від часу заснування книгозбірні.

Головний корпус Бібліотеки, спроектований видатним українським архітектором, академіком О.М. Бекетовим, є пам'яткою архітектури і містобудування державного значення та пам'яткою архітектури і містобудування місцевого значення, перебуває під охороною держави. У збірнику подано текст виступу архітектора і художника О.Ю. Лейбфрейда на засіданні клубу «Краєзнавець» у 1986 р., в якому йдеться про історію будівництва приміщень Бібліотеки. Доповнюють та уточнюють відомості, наведені у виступі, коментарі Т.О. Сосновської та В.О. Ярошик.

На тлі історії Харкова кінця XIX – початку XX ст. висвітлюється створення та функціонування першого в країні відділу «Україніка». Автори статті Н.І. Полянська та О.М. Дмитрієва розглядають діяльність краєзнавчого відділу від утворення до сьогодення, роль керівників, роботу клубу «Краєзнавець», створені бібліографічні ресурси, впровадження сучасних інформаційних технологій.

Передумови заснування Харківської громадської бібліотеки, просвітницьку діяльність її фундаторів у 1880 – 1930-х роках охарактеризовано в публікації Л.В. Хлєсткової та Н.Ю. Пономаренко.

Бібліотеці належить одне з провідних місць у забезпеченні інформацією потреб науки і виробництва. Шлях у 110 років (1901 – 2012 рр.) відділу технічної літератури (нині відділ науково-інформаційного забезпечення інноваційних процесів) всебічно досліджений у статті В.Г. Прохорової.

Г.О. Туркот докладно висвітлює історичні засади створення абонементів Харківської громадської бібліотеки в 1886 – 1933 рр.

Становлення та розвиток ХДНБ ім. В.Г. Короленка як центру наукової каталогізації, головного методичного центру каталогізації Східного регіону України, історію організації каталогів проаналізовано у статтях В.К. Разінкової, Л.В. Науменко, М.Н. Чегринець.

Музичне життя Харкова кінця XIX – початку XX ст., умови відкриття музичного відділу у Бібліотеці описуються у праці Н.М. Кучерової. Характеризується дореволюційний нотний фонд, цінну частину якого становлять видання з автографами композиторів та музикантів, прижиттєві нотні видання російських і закордонних композиторів.

Збірник праць, підготовлений працівниками ХДНБ ім. В.Г. Короленка, адресований історикам бібліотечної справи та культури, краєзнавцям, бібліотекарям, викладачам і студентам вузів документально-кому-нікаційного профілю.

А.Ю. Лейбфрейд

СТРОИТЕЛЬСТВО, ВОССТАНОВЛЕНИЕ И РАСШИРЕНИЕ ЗДАНИЯ ХАРЬКОВСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ им. В.Г. КОРОЛЕНКО

Сообщение на краеведческих чтениях в ХГНБ
им. В.Г. Короленко, прочитанное 30 июня 1986 года **(1)**[1]

Подано текст виступу О.Ю. Лейбфрейда на засіданні клубу «Краєзнавець» 30 червня 1986 р., в якому йдеться про історію будівництва приміщень Бібліотеки. Коментарі доповнюють та уточнюють відомості, викладені у виступі.

***Ключові слова**: ХДНБ ім. В.Г. Короленка, книгосховище, академік архітектури, будівництво ХГБ.*

Представлен текст выступления А.Ю. Лейбфрейда на заседании клуба «Краевед», в котором идет речь об истории строительства помещений Библиотеки. Комментарии дополняют и уточняют сведения, изложенные в выступлении.

***Ключевые слова**: ХГНБ им. В.Г. Короленко, книгохранилище, академик архитектуры, строительство ХОБ.*

От основания одной из первых общественных библиотек, открытых в конце XIX века в провинциальных городах России – Харьковской, прошло 100 лет. Ныне ХГНБ им. В.Г. Короленко принадлежит к числу крупнейших очагов культуры и науки Советского Союза. В ней находится около 6 млн единиц хранения. Неуклонный рост фондов, расширение содержания и форм работы с читателями закономерно влекут потребность в развитии материальной базы библиотеки, в том числе – расширения необходимых помещений.

История строительства основного здания Библиотеки подробно описана в сохранившихся годовых отчетах и отдельных публикациях. Сведения же о том, как производилось первое расширение в 1927 – 1928 гг., как восстановили разрушенное немецко-фашистскими захватчиками здание после Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. и как осуществлялось крупное расширение библиотечного комплекса

[1] Порядковий номер коментаря.

корпусов в последние десятилетия, фиксировались весьма скупо. Утрачено большинство чертежей, документов, не записаны воспоминания участников.

В настоящем сообщении делается попытка изложить в обобщенном виде материалы, кратко характеризующие основные этапы строительства зданий Библиотеки на основании имеющихся публикаций и бесед с некоторыми из причастных лиц и свидетелей былого.

* * *

Первые пятнадцать лет Библиотека ютилась в случайных помещениях. В 1886 – 1887 гг. это были три маленькие комнаты, сырые и плохо освещенные, со входом через тесный грязный двор, находившиеся во флигеле Городского дома на бывшей Николаевской площади (ныне пл. Советской Украины, где здание Горсовета) [в настоящее время площадь Конституции]. Через год Библиотеку удалось перевести в относительно чистые и светлые комнаты, находившиеся в доме городского Купеческого банка на углу бывшей Торговой (ныне – Розы Люксембург) площади и Плетневского переулка. Входили в Библиотеку с площади. Это здание, построенное в начале XIX века архитектором П.А. Ярославским для купца Ломакина, принадлежало тогда к числу лучших домов города. Однако вскоре Библиотеке здесь стало очень тесно и через три года ее перевели в дом по Московской улице № 4, принадлежавший некоей Темпинской. Там Библиотеку разместили в восьми комнатах второго этажа и шести комнатах мезонина, что, однако, со временем оказалось совершенно недостаточным. К тому же условия там были плохие: в книгохранилище – так темно, что трудно было находить и ставить на место книги; отопление сухим горячим воздухом по системе Амосова создавало тягостный микроклимат. В течение одиннадцати лет пребывания Библиотеки в этом доме в ее помещениях ни разу не производился ремонт.

Мысли о строительстве собственного здания для Библиотеки зародились в 1890 г. Постепенно зрело в этом направлении общественное мнение и стали поступать первые добровольные пожертвования денег на строительство. Однако двинулось дело серьезно только в 1893 г., когда председателем Правления библиотеки был избран Д.И. Багалей **(2)**. Он энергично организовал компанию по подготовке к строительству, умело привлек к ней не только широкую общественность, но и городское самоуправление и государственные органы. В 1894 г. Д.И. Багалей опубликовал специальную брошюру, популяризирующую идею

строительства **(3)**. За восемь лет, последовавших до открытия нового здания Библиотеки, на ее строительство была собрана из разных источников громадная по тем временам сумма около 100 тыс. рублей **(4)**.

Для Библиотеки приобрели по сходной цене в два приема земельный участок в центре города, принадлежавший Университету. Место было историческое – на нем в XVIII веке размещались Прибавочные классы Харьковского коллегиума. Рядом, с южной стороны, находилось здание, в котором с 1814 до 1841 гг. помещалась 1-я мужская гимназия. Участок имел размеры 42,6 х 84,2 м и площадь 0,36 га, что по мнению, высказывавшемуся тогда, должно было обеспечить Библиотеку на сто лет вперед. Однако теперь, когда участок Библиотеки вырос примерно вдвое, он продолжает быть тесным.

Геологические условия участка, как установил профессор А.М. Гуров на основании изучения результатов бурения 13 скважин, произведенных геологической лабораторией Университета, оказались благоприятными для фундирования.

Проект здания Библиотеки разработал в соответствии с программой, составленной Правлением, безвозмездно академик архитектуры А.Н. Бекетов **(5)**. Он же вел в ходе строительства авторский надзор.

Участие в проектировании и строительстве талантливого зодчего не было случайным. Его отец – выдающийся ученый-химик Н.Н. Бекетов находился в числе учредителей Библиотеки. Алексей Николаевич Бекетов в 1888 г. окончил с золотой медалью Петербургскую Академию художеств и в 1894 г. был удостоен звания академика архитектуры за выполненный им диссертационный проект Библиотеки на 1,5 млн томов с галереей выдающихся людей и нумизматическим кабинетом. О грандиозности диссертационного проекта, выполненного А.Н. Бекетовым в установленный Академией 10-месячный срок, свидетельствует сравнение его с крупнейшими библиотеками мира конца XIX века. В библиотеке Британского музея в Лондоне тогда было 1,7 млн книг; в Национальной библиотеке в Париже – 1 млн, в Вашингтонской – 1 млн, в Мюнхенской – 0,9 млн, в Берлинской – 0,8 млн. В проекте А.Н. Бекетова был учтен передовой опыт библиотечного дела и инженерного искусства того времени. Именно поэтому проект был в числе экспонатов Всероссийской художественно-промышленной выставки 1900 г. в Нижнем Новгороде.

Задание на проектирование Общественной библиотеки в Харькове было намного скромнее академического. Его книгохранилище намечалось лишь на 250 тыс. томов, но имелись осложняющие проектирование

условия: затесненность и рельеф участка, необходимость запроектировать читальный зал таким образом, чтобы его можно было использовать для проведения концертов и лекций и др. Со всеми этими задачами А.Н. Бекетов справился блестяще. Компактное двухэтажное здание с подвалом, фасады которого решены в строгом стиле неоренессанса, удачно закрепило северо-западный угол участка. Безупречной оказалась функциональная организация библиотеки, сохраняющаяся, в основном, до наших дней без принципиальных изменений. В первом этаже размещены вестибюль с гардеробом, каталог и абонемент; на втором этаже – большой и малые читальные залы.

Книгохранилище непосредственно соседствует с большим читальным залом. Сооружено оно по так называемой магазинной системе, пришедшей в середине XIX в. на смену прежней, при которой книги помещали в высоких деревянных шкафах, прислоненных к стенам читального зала и обслуживавшихся с переставных лестниц. По новой системе книги помещают на открытых стеллажах, выполненных в виде двусторонних металлических многоярусных этажерок, между которыми устраивают проходы таким образом, что каждую книгу можно достать или поставить на место без лестниц. В проекте Харьковской библиотеки в книгохранилище предусмотрена установка семиярусных металлических стеллажей на бетонных фундаментах с одним средним продольным проходом и поперечными проходами, освещаемыми узкими высокими окнами в наружных стенах. При этом А. Н. Бекетов заранее предусмотрел возможность расширения книгохранилища путем его удлинения пристройкой к торцовой стене, что и было реализовано в 1927–1928 гг.

Решения проекта предусматривали капитальность и долговечность здания. В нем использовались прогрессивные для того времени железокирпичные и железобетонные конструкции перекрытий, в стенах заложены металлические связи. Для отопления в подвале размещалась центральная котельная. Читальный зал освещался в вечернее время четырьмя мощными электродуговыми фонарями с рефлекторами **(6)**.

Для общего руководства строительством Правление сформировало в 1898 г. Строительную комиссию в составе 15 человек, в число которых включили профессоров Университета и Харьковского технического института (ХТИ), представителей городской администрации, частных предпринимателей и активистов-общественников[2]. Члены Строительной

[2] В первый состав строительного комитета входили: М.И. Антоколенко, О.М. Габель, А.Г. Гнедич, Ф.А. Готовицкий, Е.Л. Зубацков, А.П. Комаров,

комиссии занимались вопросами организационного и финансового характера, обеспечивали поставки материалов и размещение заказов на оборудование и на выполнение специальных видов работ **(7, 8)**.

Строительство велось хозяйственным способом. Возглавить производство работ поручили архитектору Харьковского учебного округа и университета В.В. Величко, зарекомендовавшему себя весьма опытным и чрезвычайно добросовестным зодчим. В.В. Величко вместе с членом строительной комиссии С.К.Подгурским составил смету на строительство, лично руководил всеми работами до их полного окончания, лично разрабатывал необходимые рабочие чертежи, в частности, разборной мебели для читального зала и трансформируемой эстрады для концертов. Помогали в работе В.В. Величко студенты ХТИ К.Г. Румницкий и Д.А. Поплавский. По мере надобности для консультаций привлекались профессор ХТИ М.И. Ловцов и городской инженер Б.Г. Михайловский.

Сохранились некоторые сведения о поставщиках материалов и участниках строительства. Отличного качества кирпич был приобретен у заводчика С.Л. Толкачева, керамическая плитка – на заводе Бергенгейма. Металлические конструкции книгохранилища, подобные примененным в библиотеке Страсбурга, рассчитал и сконструировал профессор ХТИ А.П. Комаров, а изготовили и установили их рабочие заводчика Ф.Ф. Богданова. Лепные работы фасада по эскизам А.Н. Бекетова исполнил скульптор О.О. Якобс.

Во время строительства не обошлось без чрезвычайных происшествий. Незадолго до окончания, 9 февраля 1900 г., произошел пожар, повлекший ряд повреждений и задержек, но понесенные убытки в сумме 17 тыс. руб. были компенсированы страховой премией.

Общая сумма затрат на сооружение и оборудование библиотеки, включая оборудование и мебель, составили 132750 руб.

Торжественное открытие Библиотеки в новом здании состоялось 28 января 1901 г. [по старому стилю]. Было получено множество приветствий и поздравлений, в которых отмечались превосходные качества нового здания. Его общая полезная площадь составляла 2330 кв. м. В большом читальном зале площадью 365 кв. м и высотой 10 м. размещалось 300 читательских мест или до 600 мест для посетителей концертов и лекций. Развернутая площадь семиярусного книгохранилища позволяла разместить

М.Е. Котельников, И.А. Крассуский, Е.Е. Мороховец, С.К. Подгурский, С.А. Раевский, М.М. Серебряков, О.О. Сонгина, М.А. Стахорский, И.Е. Трескин.

в нем 280 – 300 тыс. единиц хранения. Так как в 1901 г. их было всего 80 тыс., то в первые годы освоили только четыре нижних яруса, а три верхних достроили в 1910 – 1911 гг. В дальнейшем, по мере роста фонда, потребовалось приспосабливать для хранения часть помещений цокольного этажа и других мест, а в 1927 – 1928 гг. состоялось расширение книгохранилища, предусмотренное в первоначальном замысле А. Н. Бекетова.

Проект общего расширения Библиотеки был выполнен А.Н. Бекетовым в 1927 г. Он предусматривал строительство нового читательского корпуса на углу улицы Короленко и Слесарного переулка.

В Библиотеке хранится иллюминованный чертеж фасада без подписи, но выполненный, вероятно, лично А.Н. Бекетовым, дающий представление об этом проекте. Архитектурное решение дано в том же стиле, что и существующего корпуса.

Для общего руководства строительством была создана строительная комиссия из десяти человек[3] **(9)**. Однако ограниченность отпущенных средств (100 тыс. руб. в ценах 1927 г.) не позволила осуществить общее расширение Библиотеки; пришлось ограничиться только постройкой дополнительного корпуса книгохранилища, примыкающего к торцовой стене существующего, что позволило увеличить суммарную вместимость примерно до 1 млн единиц хранения **(10)**. Рабочие чертежи достройки выполнил архитектор Э.Л. Гамзе.

Трудным оказалось подыскание подрядной строительной организации для сооружения книгохранилища, так как небольшой объем работ был невыгоден стройтрестам, находившимся на хозрасчете. После отказа треста «Индустрой» общестроительные работы взялся исполнить «Укрпайстрой», но изготовление и монтаж металлических стеллажей пришлось поручить Государственному машиностроительному заводу. Работы, начатые летом 1927 г., были окончены весной 1929 г., и это позволило разместить, наконец, надлежащим образом книги, находившиеся до того в разных неприспособленных помещениях вне библиотеки.

---

[3] В состав комиссии входили: директор Библиотеки Н.И. Чепига (председатель), зам. директора М.И. Румницкая, председатель Горсовета инж. Н.П. Соевиков, от ВУКАИ – инж. Ю.А. Красников, инж. И.М. Динабургский (секретарь) и представители общественных организаций. Технадзор вел инж. А.А. Розанов, от Укрпайстроя объект курировал ст. инж. Ю.М. Лейбфрейд.

В 1938 – 1939 гг. в связи с дальнейшим ростом книжного фонда Библиотеки вновь был поднят вопрос о капитальном расширении ее зданий. И снова академик архитектуры А. Н. Бекетов разработал для этого новый эскизный проект. Работа была выполнена в архитектурно-проектной мастерской Института инженеров коммунального строительства. В проектировании участвовали инженер А.А. Розанов и авторитетные консультанты – Пащенко (от Всесоюзной Академии наук) и Зельцле (от Ленинградской Публичной библиотеки им. Салтыкова-Щедрина).

Сохранились светокопии шести листов небольшого формата, на которых изображены генеральный план, планы четырех этажей и два разреза. По сведениям Ф.С. Рофе-Бекетова (внука А.Н. Бекетова), в фондах Софиевского музея-заповедника находится фасад, выполненный А.Н. Бекетовым к этому проекту.

Эскизным проектом предусматривалось развитие Библиотеки в сторону Московского проспекта с устройством двух новых вестибюлей, нескольких больших читальных залов, музея старой книги, крупных книгохранилищ и различных служебных помещений. Два внутренних двора обеспечивали освещение всех помещений естественным светом. Осуществлению этого великолепного проекта, свидетельствующего о неувядаемом мастерстве 78-летнего зодчего, помешала Великая Отечественная война 1941 – 1945 гг.

В годы войны здание Библиотеки подверглось жесточайшим разрушениям, 700 тыс. книг похищено или уничтожено немецко-фашистскими захватчиками; они же вывезли генеральный каталог **(11)**. От прямого попадания авиабомбы обрушился потолок большого читального зала. Крупнокалиберная фугасная бомба взорвалась во дворе рядом с пристроенным в 1928 г. книгохранилищем. Образовавшаяся при этом громадная воронка повлекла обрушение восточной и западной стен и перекос металлической этажерки более, чем на 0,75 м.

После освобождения Харькова от оккупантов уже в 1944 году были начаты работы по восстановлению Библиотеки. Это было поручено Строительно-монтажному управлению № 2 особой строительно-монтажной части 301. Проект восстановления читального зала выполнили в проектной организации «Гипрогражданстрой», директором которой был инженер Лелюченко, главным архитектором – В.И.Пушкарев. Архитектурную часть проекта разработал и провел авторский надзор на стройке на протяжении 1945 – 1948 гг. архитектор Н.П. Евтушенко. Так

как никаких чертежей не сохранилось, то ему пришлось обмерять обломки обрушившейся лепки и дорисовывать утраченное, чтобы со скрупулезной точностью воспроизвести все детали внутренней отделки читального зала в первоначальном виде. Высокому качеству исполнения способствовало привлечение к работе превосходного мастера декоративной лепки – скульптора И.Г. Михайловича. Строительные работы в читальном зале были завершены в 1948 г., но его открытие для читателей стало возможным только в начале 1950 г. **(12)**.

Проект восстановления книгохранилища выполнили в Харьковском отделении Государственного союзного специального проектного института № 4 Наркомата боеприпасов – ГССПИ-4. Архитектурную часть проекта исполнил архитектор М.М. Семкин, конструктивные вопросы были решены под руководством инженеров В.В. Долотова и М.Т. Беседина. Было принято и выполнено в натуре смелое техническое решение выпрямить семиярусную металлическую этажерку путем ее выжатия домкратами в проектное положение с последующим подведением фундаментов. Работы были завершены в 1948 году и это позволило вернуть в книгохранилище книги, которыми были забиты подвалы и другие непригодные для этого места.

Восстановление зданий Библиотеки, несмотря на исключительные трудности восстановительного периода, было произведено добротно и за прошедшие четыре десятилетия не возникало необходимости в проведении капитальных ремонтов, если не считать местного усиления деревянных ферм над читальным залом на участке, где протекала кровля, замены более капитальными конструкций светового фонаря над главной лестницей и пристройки запасной лестницы к торцевой стене книгохранилища по требованию пожарной инспекции. Производились также местные перепланировки помещений, позволившие довести общее количество читательских мест в 10 читальных залах до 441. Однако неуклонный и быстрый рост книжного фонда и общее развитие деятельности Библиотеки вновь вызывали необходимость ее расширения. Вплотную к решению этой задачи возвратились в 1968 г., когда проектирование было поручено институту Харьковпроект **(13)**.

В Харьковпроекте отнеслись к поставленной задаче весьма серьезно, ознакомились с опытом Ленинской библиотеки в Москве, получили консультации по вопросам механизации и автоматизации подачи книг, по особенностям инженерного оборудования, включая кондиционирование воздуха в книгохранилищах и др. Для обоснования проектных решений с

учетом перспективного развития библиотечного комплекса в целом было разработано проектное задание, а затем – технорабочий проект первой очереди реконструкции. Работа выполнялась в отделе, руководил которым архитектор В.С. Донской, в мастерской архитектора Б.Г. Клейна, группе архитектора Н.С. Фурмановой. Автором проекта стал молодой архитектор Ю.А. Вейцман, окончивший Харьковский инженерно-строительный институт в 1968 г. В разработке технорабочего проекта участвовали инженер-конструктор Г.М. Кононенко, инженеры сантехники Л.И. Дудник, С.Л. Островская и др.

Проектное задание было выполнено в конце 1968 – начале 1969 гг. Эскизный проект А. Н. Бекетова 1939 г. при этом не мог быть использован, так как вдоль переулка Короленко к этому времени был построен новый жилой дом. В связи с этим развитие библиотеки было ориентировано в сторону Слесарного переулка. В центре квартала намечалось разместить грандиозное многоэтажное книгохранилище на 8 млн томов. По Слесарному переулку намечалось сооружение большого читательского корпуса с отдельным входом через самостоятельный вестибюль. Все корпуса объединялись переходами и создавалась единая технологическая линия обслуживания читателей с механизированной подачей книг.

В том же 1969 г. началась разработка технорабочего проекта первой очереди реконструкции. В нее включили возведение нового книгохранилища на 4 млн томов, служебного и небольшого читательского корпусов. Участок расширили в сторону Слесарного переулка и частично в сторону Московского проспекта (до торца жилого дома). После сноса находившихся на участке малоценных зданий его площадь достигла 0,843 га.

Корпус нового книгохранилища размещен в глубине участка и решен в виде 12-этажной башни с подвалом, покоящейся на монолитной железобетонной плите. Конструкции башни выполнены из сборных железобетонных элементов заводского изготовления с устройством междуэтажных перекрытий через 4,8 м по высоте и размещением в каждом этаже по два яруса металлических стеллажей для книг. В книгохранилище предусмотрены лестницы, пассажирский лифт, специальный подъемник для книг системы Суханова и пневматическое почтовое устройство для подачи требований. Обеспечены: кондиционирование воздуха, противопожарное и радиотрансляционное оборудование.

В 5-этажном служебном корпусе, расположенном между новым и старым книгохранилищами, помещены различные отделы Библиотеки, а на

третьем этаже проложена галерея с ленточным транспортером для подачи книг.

Двухэтажный читательский корпус встроен в разрыве между основным зданием Библиотеки и жилым домом вдоль переулка Короленко. Этот корпус связан с новым книгохранилищем переходным мостом, в котором по проекту предполагалось установить транспортер для книг в целях создания кольцевой линии, связывающей читальный зал с книгохранилищами. Однако в натуре в переходе разместили служебные помещения. Первоначально предполагалось также, что первый этаж читательского корпуса не будет застроен и между колоннами образуется открытый проход во двор к служебно-производственному корпусу и книгохранилищу. Однако между колоннами разместили трансформаторную электроподстанцию и служебные помещения, между которыми оставили узкий проезд, закрытый воротами, что нарушило архитектурный замысел.

Архитектурный облик новых корпусов решен по отношению к старому зданию Библиотеки контрастно. Стилю конца XIX века решительно противопоставлены лаконичные геометрические объемы, лишенные декоративных деталей. Оценки архитектурно-художественного результата не однозначны. Критике подвергается вторжение в исторически складывавшийся дробный силуэт застройки центра города грубоватого крупномасштабного книгохранилища. Его силуэт накладывается на другие высотные объекты при обозрении с западной стороны. Более благоприятная картина раскрывается с восточной стороны, но и оттуда объем книгохранилища выглядит несколько чужеродным. Это обстоятельство должно быть учтено, по мере возможности, когда наступит время реализации второй очереди реконструкции **(14)**.

Строительство новых корпусов началось в 1970 г. и было в основном окончено в 1979 г., однако монтаж части важных элементов инженерного оборудования не завершен до сих пор (не готов подъемник Суханова в новом книгохранилище).

В ходе строительства, начатого трестом Жилстрой-2 и продолженного трестом Жилстрой-1, неоднократно менялись производители работ. Дольше других работали товарищи Сосник и Дюшко. Авторский надзор от проектной организации вел инженер А. Н. Разумовский.

Предусмотренная проектом последовательность возведения корпусов по разным причинам нарушалась, что отрицательно отражалось в некоторых случаях на техническом состоянии зданий. По проекту

пятиэтажный служебно-производственный корпус должны были возводить после окончания высотного книгохранилища, но выполнили это наоборот, что повлекло неравномерность осадки фундаментов и появление трещин в стенах служебного корпуса. В настоящее время положение стабилизировалось и дальнейшего раскрытия зачеканенных трещин больше не наблюдается.

Серьезная ситуация сложилась тогда, когда под Библиотекой проложили, не предвиденные ранее, путевые туннели Салтовского радиуса метрополитена. От этого образовались трещины в южном крыле старого здания Библиотеки, для ликвидации которых был произведен соответствующий капитальный ремонт. Осадки новых корпусов оказались в пределах допустимых.

Фасад нового книгохранилища предполагалось по проекту отделать терразитовой штукатуркой с мраморной крошкой, но в ходе строительства их решили облицевать плитами Инкерманского камня-известняка. Выполнили это не лучшим образом и на восточном фасаде в настоящее время имеют место отставание и обрушение отдельных участков облицовки.

Завершение первой очереди реконструкции Библиотеки, несмотря на имеющиеся недоделки и недочеты, существенно улучшило условия работы. Новое книгохранилище на 4 млн томов позволило разместить имеющийся книжный фонд с некоторым резервом для его пополнения. Добавилось около 100 читательских мест в читальных залах. Значительно увеличились площади служебных помещений. Однако соотношение между громадным книжным фондом и явно небольшим общим числом мест в читальных залах, затесненность вестибюля и гардероба, отсутствие лекционного зала и т.п. свидетельствуют о необходимости уже сейчас ставить вопрос об осуществлении второй очереди реконструкции. Для этого необходимо безотлагательно закрепить свободный от застройки участок земли, находящийся на углу ул. Короленко и Слесарного переулка, так как в противном случае строительство новых корпусов Библиотеки окажется невозможным.

В сообщении использованы материалы из фондов ХГНБ им. В.Г. Короленко, а также предоставленные автору архитекторами Н.П. Евтушенко и Ю.А. Вейцманом из их личных архивов

Т.О. Сосновська
В.О. Ярошик

КОМЕНТАРІ

Віддаючи шану видатній особистості і давньому читачеві Бібліотеки, укладачі збірника вважають за доцільне опублікувати його доповідь з коментарями, які, на наш погляд, пояснюють і доповнюють цю роботу.

1. Олександр Юрійович Лейбфрейд (1910 – 2003) – автор проектів промислових будівель, співавтор проекту меморіалу «Дробицький Яр» у Харкові (1991), активний популяризатор історії міста, співавтор книг та путівників з архітектури Харкова. Справою його життя було копітке збирання матеріалів з історії міського будівництва, відомостей про архітекторів, які споруджували і прикрашали Харків. Глибокі наукові знання, феноменальна пам'ять, любов до архітектури зробили Олександра Юрійовича «живим довідником» з історії Харкова, справжньою «ходячою енциклопедією».

Майже все життя О.Ю. Лейбфрейда пов'язане зі Слобожанщиною. І тільки останні три роки він жив у Німеччині. Свій архів, довідково-ілюстративний матеріал, зокрема,понад 280 авторських графічних творів, архітектор передав до Харківського художнього музею, Харківського історичного музею, Харківської національної академії міського господарства та інших науково-освітніх закладів міста. Частину матеріалів зі свого архіву Олександр Юрійович передав до ХДНБ ім. В.Г. Короленка. Ці матеріали зберігаються в меморіальній частині колекції фонду науково-дослідного відділу книгознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів.

О.Ю. Лейбфрейд був читачем ХДНБ ім. В. Г. Короленка з 20-х років минулого століття, брав активну участь у її роботі: редагував краєзнавчий каталог «Харківщина» та бібліографічні покажчики з краєзнавства, консультував працівників та читачів з питань архітектури, був укладачем фотоальбомів з історії містобудування. О.Ю. Лейбфрейд – один із засновників клубу «Краєзнавець».

Серед матеріалів, переданих О.Ю. Лейбфрейдом до архіву Бібліотеки, є рукопис доповіді «Строительство, восстановление и расширение здания Харьковской Государственной научной библиотеки

им. В.Г. Короленко», з якою він виступив на краєзнавчих читаннях у 1986 р., присвячених 100-літньому ювілею Бібліотеки. Готуючись до 125-річного ювілею Бібліотеки, її працівники ретельно досліджують історію книгозбірні. Однією з найцікавіших сторінок цієї історії є спорудження будівлі, якій у 2011 р. виповнюється 110 років.

2. Дмитро Іванович Багалій (1857 – 1932) – відомий український історик, автор багатьох праць з питань вітчизняної культури, археології, історії Слобідської, Лівобережної та Південної України XVII – початку XX ст. Активний громадський діяч, здібний організатор, який віддав чимало сил утворенню і діяльності бібліотек, зокрема харківських (Громадської та університетської книгозбірень). Вагомим є внесок ученого у становлення та розвиток Всенародної бібліотеки України (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського). Протягом 1893 – 1906 років Д.І. Багалій був головою Правління Харківської громадської бібліотеки (ХГБ).

3. У 1894 р. Д.І. Багалій видав брошуру «О необходимости постройки дома для Харьковской Общественной Библиотеки», у якій подано стислий огляд стану бібліотечної справи в зарубіжних країнах. Зроблено висновок, що незважаючи на короткий термін існування, за своїми фондами (53 тис. томів) та просвітницьким значенням ХГБ посідає п'яте місце серед інших провінційних публічних бібліотек Російської імперії. На прикладах показано залежність бібліотечних показників від наявності спеціального приміщення. «Только оно в состоянии предохранить ее [Библиотеку] от возможных случайностей сопряженных с переходом на новые квартиры – потери книг, приостановки деятельности библиотеки ... обеспечить ее в пожарном отношении...».

Автор пропонує заходи для здійснення будівництва власного приміщення ХГБ: насамперед отримання благодійних внесків від установ та окремих осіб, звернення за підтримкою до міських органів самоврядування та уряду.

4. Бібліотекою протягом десяти років (1890 – 1900) було зібрано 93 тис. крб. – у т.ч. 45 тис. крб одержано за сприяння міністра фінансів С.Ю. Вітте від Державного казначейства у вигляді безповоротної субсидії; 5 тис. крб було пожертвувано Харківською міською Думою, 16 тис. крб Дума виділила на придбання земельної ділянки під забудову; 3 тис. крб надав Харківський комітет попечительства народною тверезістю. Від міського банку надійшов капітал (384 крб 66 коп.) першої Харківської

публічної бібліотеки, яка була організована в 1833 р., але невдовзі припинила свою діяльність з об'єктивних причин. Велика частина коштів складалася з особистих пожертвувань. Це були гроші, одержані від читання публічних лекцій вченими: М. Д. Пильчиковим, В. П. Бузескулом, Л. С. Владимировим, М. Ф. Сумцовим та багатьма іншими, а також від членів-підписчиків ХГБ, від окремих харків'ян.

5. Олексій Миколайович Бекетов (1862 – 1941) відіграв видатну роль у визначенні архітектурного обличчя Харкова початку ХХ століття. Він є автором проектів понад 30 споруд та ансамблів міста, багато з яких вважаються пам'ятками архітектури (до них належить і будівля ХДНБ ім. В. Г. Короленка).

6. Автор проекту ХГБ О.М. Бекетов після закінчення будівництва в статті «Харьковская общественная Библиотека», опублікованій у журналі «Зодчий» зупиняється на особливостях проекту, зокрема на розміщенні окремих приміщень будівлі бібліотеки: «а) в 1-м этаже к углу улиц главный вход в просторный вестибюль с гардеробной, далее абонемент с выдачею книг для 1-го и 2-го разрядов, примыкающий непосредственно к книгохранилищу. Направо от вестибюля широкая арка ведет на парадную лестницу, освещенную верхним светом, с примыкающими к ней: со стороны двора – помещением Правления библиотеки, а со стороны улицы небольшим книжным магазином с квартирой служащей. Высота 1-го этажа около $6^{1/2}$ аршин.

б) Во 2-м этаже дверь с площадки парадной лестницы ведет в небольшой читальный зал для публики, мерою 7,5 х 10,5 саж., высотою 12 аршин, с 8 большими окнами, площадь которых находится к площади пола зала в отношении 1 : 7, что для южной полосы России более, чем достаточно; вечернее же освещение этого зала достигается четырьмя дуговыми электрическими фонарями с обратными рефлекторами в потолке, благодаря чему получается мягкий отраженный свет, не утомительный для глаз читающей публики. Зал этот предназначен также для концертов и вечеров, а потому ему дана соответственная художественная отделка. К залу для чтения с обратной его стороны примыкает идущее через все этажи книгохранилище ... на семь этажей... ... во 2-м этаже библиотеки имеется отдельный кабинет для научных работ, а также дамская читальная комната, с уборной при ней. Со двора, по отдельной лестнице, находится во 2-м этаже отделение для абонентов 3-го разряда, преимущественно для простонародия, с особым для него небольшим книгохранилищем. В подвальном этаже здания, кроме

помещения для архива, с несгораемой кладовой, комнаты служителей и переплетная» [2].

7. О.Ю. Лейбфрейд дещо помиляється щодо першого складу Будівельної комісії. Членами Правління ХГБ, за свідченням Д.І. Багалія, були: Михайло Іванович Антоконенко, Орест Мартинович Габель, завідувач механічними майстернями ХТІ професор Аполлон Петрович Комаров, Іван Адамович Красуський, старший фабричний інспектор Олександр Григорович Гнедич, Федір Андрійович Готовицький, професор Технологічного інституту Юхим Лук'янович Зубашев, технік акцизного відомства і ревізор Михайло Григорович Котельников, власник контори опалення Євген Євлампійович Мороховець, член ради від Міністерства фінансів в управлінні Харківсько-Миколаївської залізниці, інженер шляхів сполучення Станіслав Карлович Подгурський, власник технічної контори Іван Єгорович Трескін, член ревізійної комісії Михайло Михайлович Серебряков, проф. ХТІ Йосип Йосипович Сонгин, Левко Іванович Столбін та власник контори опалення Михайло Антонович Стахорський. До складу комісії входили два архітектори – автор проекту, академік архітектури Олексій Миколайович Бекетов та архітектор-будівельник Віктор Валер'янович Величко. Головою Будівельної комісії було призначено професора Ю.Л. Зубашева, а після його від'їзду обов'язки виконував М.М. Серебряков. На засідання комісії постійно запрошувались також експерти: міський інженер-архітектор Болеслав Георгійович Михаловський та архітектор Технологічного інституту Михайло Іванович Ловцов. На всіх засіданнях був присутній голова Правління ХГБ Д.І. Багалій. Крім технічного нагляду і господарчої роботи, діяльність комісії була спрямована на залучення нових пожертвувань, завдяки чому Бібліотека отримала безкоштовно металеві рейки, цеглу та деякі інші будівельні матеріали.

8. 16 травня 1899 р. відбулася урочиста закладка будівлі ХГБ. Були присутні губернатор Г.А. Тобізен, ректор Університету М. М. Алексеєнко, голова Правління ХГБ Д.І. Багалій, члени Міської управи, голова Товариства розповсюдження в народі грамотності, члени Правління ХГБ.

9. У складі Будівельної комісії від Укрпайбуду об'єкт курирував старший інженер Ю.М. Лейбфрейд – батько О.Ю. Лейбфрейда.

10. За повідомленнями міської преси, державній бібліотеці ім. В.Г. Короленка урядом було асигновано 200000 крб на розширення книгосховища.

11. В акті від 6 грудня 1943 р. «Об ущербе, причененном немецко-фашистскими захватчиками ХГНБ им. В.Г. Короленко» за підписом тогочасного директора П.С. Сафронова наведено перелік руйнувань будівлі Бібліотеки: "разрушено книгохранилище размером 5 тыс. куб. метров, выбиты стекла во всех окнах здания. Разрушен читальный зал, вся крыша здания и частично фермы, разбиты все двери. Нанесены внутренние повреждения всему зданию, как-то: трещины потолков, стен, обвал штукатурки и пр. Разбиты системы парового отопления (75%), канализации (90%), освещения (50%)".

На Нюрнберзькому процесі над фашистськими загарбниками було представлено фотодокумент – зруйнована будівля ХДНБ – свідоцтво перебування фашистів у Харкові під час Великої Вітчизняної війни.

12. Зі спогадів співробітника Бібліотеки Тетяни Григорівни Шерстюк, яка почала працювати в Бібліотеці влітку 1944 р.,: «Кропітку роботу проводили реставратори художнього ліплення в читальному залі. Вони розшукували довоєнні фото залу і під збільшувальним склом встановлювали малюнок карнизів, плафонів, картушей та інших ліпних прикрас. Після розробки ескізних проектів почалося перенесення прикрас в натуру. Відновлений читальний зал за своїм скульптурним оздобленням став найкрасивішою архітектурною спорудою в Харкові...». «14 червня 1950 р. о 18 годині відкрився великий читальний зал видатного культурного закладу... Ще пахнуть лаком нові столи і стільці. 300 чоловік можуть займатися одночасно в просторному залі» [10].

13. У 1968 р. Міністерство культури УРСР прийняло рішення про розширення книгосховища ХДНБ ім. В.Г. Короленка. Директор Бібліотеки Г.А. Мірошніченко в інтерв'ю міській газеті «Красное знамя» розповів:

«Решением правительства предусмотрено увеличить ныне действующую площадь книжных хранилищ с 4700 квадрат. метров до 10 тыс. Одновременно будет введено в строй 975 кв. метров дополнительных подсобных помещений для обработки поступающей литературы из расчета 200 тыс. в год.

Увеличение размеров нашего дома книг предполагается осуществить за счет достройки левого и правого крыла здания. Планируется закончить строительство в 1972 г. Но уже сегодня библиотечные работники и архитекторы думают о последующем создании целого комплекса. По перспективному плану развития Харькова решено противоположную от нас сторону улицы Короленко отдать под строительство новых библиотечных корпусов. Со временем здесь выростет настоящий городок –

по примеру московской Библиотеки им. Ленина. В Харькове будет одна из крупнейших библиотек нашей страны» [4].

14. На жаль, за браком коштів час реалізації другої черги будівництва ХДНБ так і не настав. А територія, виділена під забудову, відійшла до інших установ.

Література

1.[Багалей, Д. И.] О необходимости постройки дома для Харьковской Общественной библиотеки /[Д.И. Багалей]. – Х. : Тип. Зильберберга, 1894. – 16 с.

2.Бекетов, А.Н. Харьковская общественная библиотека : [описание проекта и интерьера здания] / А.Н. Бекетов // Зодчий. – 1902. – № 13. – С. 157–159.

3.Кирсанов, И. Какой будет библиотека имени Короленко : [о проектах нового книгохранилища и третьего читат. корпуса] / И. Кирсанов // Крас. знамя. – 1971. – 26 дек.

4.Мирошниченко, Г.А. Второе рождение библиотеки / Г.А. Мирошниченко // Крас. знамя. – 1968. – 15 дек.

5.Нюрнбергский процесс : сб. док. В 2 т. Т. 1. – М. : Госюриздат, 1952. – 832 с.

6.Сафронов, П. Когда будет восстановлена библиотека им. Короленко? / П. Сафронов // Крас. знамя. – 1946. – 6 авг.

7.Сосновська, Т. Олександр Юрійович Лейбфрейд та Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка / Т. Сосновська, В. Ярошик // Бібл. форум України. – 2010. – № 2. – С. 37–39.

8.Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка 1886 – 1986 : бібліогр. покажч. (додатк. вип. 1) / уклад. : Т.Л. Кульшицька, А.О. Черевко. – Х., 2001. – 88 с.

9.Харьковская государственная научная библиотека имени В.Г. Короленко 1886 – 1986 гг. : указ. изд. б-ки и лит. о ее деятельности / сост. : Б.Я. Черныш, Л.Ф. Бондаренко. – Х. : Облполиграфиздат, 1986. – 95 с.

10.Шерстюк, Т. Великий читальний зал : [відкриття] / Т. Шерстюк // Соціаліст. Харківщина. – 1950. – 13 черв.

Н.І. Полянська
О.М. Дмитрієва

ПЕРШИЙ В КРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ ВІДДІЛУ «УКРАЇНІКА»

На тлі історії Харкова кінця XIX – початку XX ст. висвітлюються передумови створення відділу «Україніка»: одержання субсидії міського управління та благодійних внесків на його розвиток, йдеться про завідуючих відділом, діяльність клубу «Краєзнавець», серію видань, що започатковані працівниками відділу, впровадження у роботу сучасних інформаційних технологій.

Ключові слова: *ХГБ, краєзнавство, клуб «Краєзнавець».*

На фоне истории Харькова конца XIX –начала XX в., освещаются предпосылки создания отдела «Украиника»: получение субсидии городского управления и благотворительные взносы на его развитие, идет речь о заведующих отдела, деятельности клуба «Краевед», серии изданий, основанных работниками отдела, внедрении в работу современных информационных технологий.

Ключевые слова: *ХОБ, краеведение, клуб «Краевед».*

До вивчення та написання історії відділу «Україніка» фахівці зверталися неодноразово. Більшість авторів – співробітники Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка [4, 21, 31, 33]. У деяких монографіях істориків, присвячених культурному життю Слобожанщини та України, теж подаються стислі відомості про діяльність українського відділу Харківської громадської бібліотеки (так вона називалася у перші десятиліття свого існування) (ХГБ) [7, с. 96–97; 5, с. 62; 9, с. 204; 25, с. 183–184]. Проте не завжди ця інформація була повною і достовірною. Звичайно, складність правдивого відтворення історії одного із найстаріших відділів ХДНБ ім. В.Г. Короленка полягає у частковій відсутності відповідних документів, розбіжності у відомостях з різних джерел, багатозначному тлумаченні поняття «відділ» (структурний підрозділ, розділ бібліотечної класифікації).

Чергова спроба розібратися у перипетіях історії відділу «Україніка» – завдання авторів цієї статті. Ми не претендуємо на вичерпність інформації,

та все ж намагатимемось, опираючись на вже здійснені дослідження та нові знахідки, висвітлити його роботу якнайповніше.

Харків кінця XIX – початку XX ст. був великим торговельно-промисловим центром півдня Російської Імперії. Разом з тим він уособлював осередок культури, який поєднував надбання української, російської, інших національних культур, хоча, за висловлюванням відомого вченого і громадського діяча М.Ф. Сумцова, «Харьков – город вялый в духовном смысле, без истории и без преданий, перебивающийся мелкими преимущественно коммерческими интересами текущего дня. Интересы кармана и желудка здесь всегда первенствовали» [22].

Революційні події 1905 – 1907 рр., як і всюди, вплинули на розвиток громадсько-політичного і культурного життя у місті. Процеси національно-культурного відродження, зініційовані прогресивними колами інтелігенції Харкова, зумовили створення в місті культурно-просвітніх товариств, об’єднань, гуртків, українського театру. На думку історика В.В. Кравченка, «нового дихання українське національно-культурне життя в Харкові набуває в кінці XIX – на початку XX ст. завдяки молодим вченим університету Д. Багалієві, М. Сумцову, подружжю Русових, Єфименків, їхнім однодумцям» [7, с. 20]. Історик також зазначає, що спалах активності української інтелігенції припадає саме на 1905 – 1907 рр.

Прикладом такого спалаху, на нашу думку, можна вважати започаткування нового відділу – української літератури – у 1-й безкоштовній народній читальні-бібліотеці ім. М.О. Некрасова Харківського товариства розповсюдження в народі грамотності. Очевидно, що це не було створенням нового відділу в сучасному розумінні цього поняття як структурного підрозділу, а лише виокремлення у фонді полиць з українською літературою. Про це йдеться у звітові про діяльність каталожної комісії бібліотеки [12, с. 5].

На той час ХГБ була гордістю місцевого населення. Заснована 1886 р., на початку 1900-х років вона була однією з найбільших серед інших бібліотек за кількістю книг і мала власне спеціально обладнане приміщення, чим не могли похвалитись більшість бібліотек Російської Імперії. У 1905 р. у Бібліотеці, крім абонемента і читального залу, працювали чи не найперші в Росії музично-нотний відділ, кабінет бібліотекознавства, відділ «Judaika». З перших років діяльності ХГБ піклувалась про поповнення своїх фондів, мала друковані систематичні каталоги. Послідовно здійснювалася робота з формування так званого

місцевого відділу. У 1904 р. у хроніці журналу «Киевская старина» зазначалось: «Сомнения нет, что в таком крупном центре, как Харьков, библиотека должна располагать возможно более полным собранием книг, изданных в Харькове или его губернии, а также относящихся к местному краю <…>. Но в Харькове существует всегда запрос и на книги, относящиеся вообще к Малороссии или написанные на малорусском языке» [27]. З ініціативи члена Правління ХГБ, а згодом його голови Д.І. Багалія в перших друкованих каталогах з'являється «местный отдел». Він наголошував на придбанні творів малоросійських письменників та дослідників Малоросії. Ще до 1903 р. під керівництвом Д.І. Багалія у бібліотеці було зібрано цінну колекцію краєзнавчої та українознавчої літератури. Спостерігався сталий інтерес читачів до минулого свого краю, українських традицій, фольклору, народного мистецтва.

Обговорення питання про створення українського відділу почалося на засіданнях Правління та загальних зборів членів ХГБ у 1904 р. Так, у звіті ХГБ за 19-й рік її існування зазначена сума (500 рублів) на поповнення українського відділу як субсидія міського управління [19, с. 42, 44].

12 лютого 1905 р. на загальних зборах членів ХГБ прозвучала доповідь колезького радника, члена Харківського окружного суду Г.М. Абрамова про влаштування відділу книг малоросійською мовою. Основними аргументами на користь відкриття нового спеціалізованого відділу, на думку доповідача, були задоволення природної допитливості місцевого населення, інтереси науки та потреби практики (останні ілюструвалися прикладом із власного досвіду) [19, с. XXVI–XXVII]. Завданням відділу він вбачав упорядкування і каталогізацію творів українознавчої літератури, а також планомірне і систематичне поповнення цього фонду. Для організації відділу Г.М. Абрамов пропонував створити комісію, обрану загальними зборами ХГБ.

Доповідь спричинила дискусію серед членів зборів, головними учасниками якої стали Д.І. Багалій, Г. Талієв, О.М. Габель і сам доповідач. Доцільність утворення окремого структурного підрозділу викликала сумніви у Д.І. Багалія, хоча він підтримував необхідність систематичного поповнення фонду книг малоросійською мовою та бібліографування статей, присвячених Україні. В принципі не заперечували проти створення такого відділу Г. Талієв і О.М. Габель, лише зауважували, щоб придбання книг для нього не перешкоджало комплектуванню інших відділів. Загальні збори ухвалили рішення сприяти розширенню відділу книг

малоросійською мовою та місцевого відділу, те й інше в межах наявних коштів [19, с. XXVI–XXVI].

У наступному звітному році (1 жовтня 1905 р. – 1 жовтня 1906 р.) роботу з організації українського відділу все ж таки було розпочато. З доповіді ревізійної комісії очевидно, що для цього було створено спеціальну комісію під головуванням харківського адвоката, відомого діяча українського самостійницького руху, засновника Української народної партії М.І. Міхновського. Основним завдання комісії було придбання українських видань, у тому числі періодичних. 1 лютого 1906 р. на загальних зборах членів ХГБ Г.М. Абрамов доповів про діяльність комісії з організації в Бібліотеці українського відділу і запропонував до розгляду правила його утворення, які і були затверджені одностайно і без змін. У першому пункті правил наголошувалося, що при ХГБ відкривається український відділ, тобто відділ видань українською мовою та видань іншими мовами про Україну. Зазначалося також, що роботою відділу керує Українська комісія, придбані книги є власністю бібліотеки, користування ними здійснюється на загальних засадах, кошти на поповнення відділу надходять в касу Бібліотеки спеціально для його потреб [14, с. 97]. Таким чином, український відділ офіційно розпочав роботу в 1906 р. На чолі Української комісії знову став М. Міхновський, який перебував на цій посаді, за даними історика Ф.Г. Турченка [25, с. 183–184], до 1914 р. Голова комісії не лише опікувався збільшенням фонду відділу, але і проводив активну просвітницьку роботу з популяризації української книжки.

Як свідчать подальші звіти про роботу Бібліотеки, основною проблемою новоутвореного відділу стало вишукування коштів на придбання літератури, наочних посібників, канцтоварів та деякі інші потреби (наприклад, оплата послуг швейцара за чергування під час засідань комісії). Головним джерелом надходження коштів були пожертвування, доходи від благодійних концертів, читання лекцій, літературно-музичних вечорів. Українська комісія розпоряджалася коштами відділу, звітуючи про це перед ревізійною комісією ХГБ. У доповіді останньої про стан справ у ХГБ за 1908 – 1909 рр. вказано, що протоколи Української комісії (на окремих клаптиках паперу) надані не за весь рік, проте «дефектів» у діяльності комісії не виявлено, кошти витрачаються за призначенням [16, с. XVIII]. У звіті Бібліотеки за 24-й рік діяльності (з 1 жовтня 1909 р. до 1 жовтня 1910 р.) вперше виокремлено звіт українського відділу [16, с. 19–20]. У звітах відділу наводилися списки

членів Української комісії, питання, що розглядалися на її засіданнях, джерела поповнення коштів та їх використання.

«Завдяки енергії комісії загальна сума добутих грошей досягає декількох тисяч. Се вже й дало змогу комісії за п'ять років придбати для Бібліотеки книжок в п'ять разів більше того числа, яке Бібліотека придбала за перші двадцять літ свого існування», – говорилося у передмові до «Каталогу книжок українською мовою Харківської громадської бібліотеки» [6].

Істотно вплинула на комплектування відділу також підготовка до відзначення 50-ї річниці від дня смерті Т.Г. Шевченка. Харківська міська дума на засіданні 4 березня 1911 р., заслухавши доповідь гласного М.Ф. Сумцова, постановила серед іншого «пожертвовать единовременно 300 р. Харьковской общественной библиотеке на украинский отдел ее с тем, чтобы отделу этому было присвоено имя поэта: "Украинский отдел имени Тараса Шевченка" и ежегодно вносить на этот отдел по 50 руб.» [19]. Ця пропозиція Думи була одноголосно схвалена загальними зборами членів Бібліотеки 10 грудня 1911 р. [23, с. 8].

На початок 1912 р. кількість книжок українського відділу становила понад 3000. На засіданнях Української комісії неодноразово порушувалося питання про укладання та видання окремого каталогу з метою ознайомлення широкого кола читачів з українською книгою. Однак Правління ХГБ, визнаючи необхідність каталогу, змушено було відмовити за браком коштів. На допомогу прийшли члени Української комісії І. Бойко та В. Галицький, які погодилися видати каталог власним коштом [18, с. 65]. Тож у 1912 р. у друкарні С.А. Шмерковича побачив світ «Каталог книжок українською мовою Харківської громадської бібліотеки» [6]. За дорученням комісії посібник уклав П. Мокроус. Маємо мізерні біографічні відомості про цю особистість. Відомо, що він був одним із шести дітей Гната Мокроуса, директора цукроварні П. Харитоненка в селі Пархомівка на Харківщині. У родині шанувалася українська культура та береглися сімейні традиції; всі діти отримали вищу освіту. Павло «цікавився бандурою, дружив зі сліпими бандуристами-кобзарями, гуртував їх і влаштовував їм концерти по різних містах» [3, с. 249–258]. Отже, не дивно, що саме така людина укладала каталог української книги. Матеріал у посібнику згруповано в 14 відділів за галузями знання, зокрема виділені твори красного письменства (художня література), дитячі та народні книги, періодичні видання. Послідовність і нумерація відділів відповідає загальним систематичним друкованим каталогам ХГБ, за

винятком відділів «Місцевого» та «Земського і міського» – така література українською мовою в Бібліотеці була відсутня. Допоміжний апарат складається з алфавітного покажчика авторів та алфавітного покажчика назв книг без імен авторів. У каталозі позначені книги, які не видаються додому або видаються з додатковим закладом. Видання свідчить, що у фонді українського відділу були твори українських авторів, зокрема Марусі Вольвачівни, Б. Грінченка, М. Грушевського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, С. Петлюри, Олени Пчілки, Г. Сковороди, М. Сумцова, Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, Т. Шевченка, Д. Яворницького, а також переклади з російської та іноземних мов творів Г. Андерсена, Беранже, Гомера, Данте, Ф. Достоєвського, Ф. Енгельса, Е. Золя, Г. Ібсена, С. Лагерлеф, Ф. Лассаля, Т. Масарика, М. Метерлінка, Платона, Дж. Свіфта, Марка Твена, Л. Толстого, А. Чехова, В. Шекспіра, Шолом-Алейхема та інших письменників. Була представлена в українських перекладах релігійна література – Біблія, Євангеліє, Катехізис. Фонд періодичних видань складався з газет і журналів (33 назви), серед яких – газети «Діло», «Зоря», «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», «Літературно-науковий вістник» (Львів), політична газета «Народна справа» (Чернівці), часописи «Рада», «Рідний край» і «Українська хата» (Київ), «Вільна Україна» та «Основа» (Санкт-Петербург), український ілюстрований часопис «Зоря» (Москва).

Про важливість і своєчасність такого бібліографічного видання свідчать слова Ф.П. Максименка на нараді зі створення репертуару української книги, що відбулася через третину століття, в 1945 р.: «Цей каталог, по суті, є єдиним друкованим суто українським бібліотечним каталогом, що маємо досі» [16, с. 25].

За даними вищезгаданого Ф.Г. Турченка [25], у 1914 р. керівництво Українською комісією перейшло від М. Міхновського до письменника, театрального та громадського діяча Гната Хоткевича, який незадовго до того повернувся на Харківщину з Галичини. Однак у звіті ХГБ за 28-й рік існування (з 1 жовтня 1913 р. до 1 жовтня 1914 р.) [15, с. 37] йдеться про зміни, яких зазнав склад комісії, зокрема про те, що Г.М. Хоткевич очолив комісію восени 1914 р., а до того головою комісії був О.В. Міхновський, небіж Миколи Міхновського. Непрямі докази причетності Г.М. Хоткевича до роботи в Українській комісії знаходимо і в «Моїй автобіографії» письменника: «14-го року приїхав я до Харкова… Пригадую, що в перший же день приїзду пішов до громадської книгозбірні, а т. Р. мені каже – так наче я тільки вчора тут був: "О, це добре, що я вас побачив! Приходьте

завтра на збори, – треба виперти небажаний елемент…”. І далі: «Революція. Вертаюся до Харкова, давши собі слово – не брати участи ні в якій громадській роботі, щоб, бува, шановні українці не запроторили куди далі. Але зарікалась, як то кажуть… Прямо з потягу я попав на укр. мітинг у Громадській Бібліотеці; вибрали мене на голову, – та так я ним і зостався на кілька місяців…» [26, с. 27–31].

Буремні події 1917 – 1918 рр., звичайно, позначилися на діяльності Бібліотеки в цілому, в тому числі й українського відділу, проте не припинили її. У рукописних звітах за 1916 – 1918 рр. знаходимо відомості про надходження коштів від міського управління та губернського земства, а також про купівлю книг, передплату періодичних видань. Там також містяться відомості про те, що комісія переймається складанням додаткового каталогу. Перший додаток до друкованого каталогу української книги було складено і надруковано у восьми примірниках. На жаль, авторам цих рядків знайти перший додаток не вдалося. Крім того, у звітах знайдено підтвердження факту головування в комісії Гната Хоткевича і відомості про її поповнення новими членами – представниками українських книгарень «Дзвін» і «Рух», а також українського відділу книжкового магазину «Союз-Банк» [13, арк. 34].

Крім М.І. Міхновського та Г.М. Хоткевича, в Українській комісії в різні часи працювали громадський діяч і письменник К.М. Бич-Лубенський, письменниця Х.О. Алчевська, композитор С.П. Дремцов, співробітниця, а згодом заступник директора Бібліотеки М.І. Румницька, літературний критик В. Коряк. У звітах українського відділу наводяться прізвища інших членів комісії, рід занять яких поки що встановити не вдалося.

Зі встановленням радянської влади розвиток бібліотечної справи взяла до рук держава, що позначилося на системі управління Бібліотекою. На чолі відділу став завідувач, а не комісія. Вперше прізвище завідувача українського відділу згадується у звіті за 1922 – 1923 рр. Ним був Іван Макарович Ткаченко. З деякими припущеннями можна говорити про те, що на цій посаді він перебував до 1927 року, приблизно в той же час викладав у Харківському інституті народної освіти українську літературу, був аспірантом Харківської кафедри історії української культури ім. Д.І. Багалія [1, с. 181, 185, 187]. Результатом поєднання літературознавчої та бібліотечної діяльності І.М. Ткаченка став науково-популярний нарис «Іван Франко (15/VIII 1856 – 28/V 1916)» [24], який побачив світ у видавництві «Рух» у 1926 р. Наприкінці нарису подано список літератури

про письменника. Імовірніше за все, йому ж належить і укладання списку літератури «Олександр Сергійович Пушкін, 1799 – 1837», що вийшов друком в Києві в 1936 р. за участю Центрального бібліотечного колектора [11].

Як відомо, в квітні 1923 р. рішенням XII з'їзду РКП(б) в Україні було започатковано національну реформу, в центрі якої опинилася інформаційна і мовна політика. Звіти Бібліотеки за 1923 – 1925 рр. одним із головних завдань установи називають українізацію. У рамках українізації передбачалося поповнення фондів українською літературою, проведення показових українознавчих виставок, запровадження курсів з вивчення української мови та літератури тощо. Зрозуміло, що основним виконавцем багатьох завдань виступав саме український відділ. Надалі, протягом майже десятиліття, до ліквідації відділу на початку 1930-х років, його співробітниками, при штаті 2 або 4 бібліотекарі, здійснювалася щоденна консультаційно-довідкова, політосвітня, науково-бібліографічна, науково-дослідна робота з українознавства, в тому числі з краєзнавства. Серед цього варто виділити роботу з укладання каталогу книг українською мовою й книг іншими мовами, що стосуються української культури, краєзнавчого каталогу, організацію книжкових виставок з актуальних питань того часу (українізація, радянські свята, літературна дискусія 1925 – 1927 рр.), укладання каталогів виставок (інколи до 1000 назв), надання методичної допомоги бібліотекам промислових підприємств, зокрема Харківського тракторного заводу, підготовка до друку бібліографічних покажчиків. Серед завдань, поставлених перед відділом, було складання картотеки «deziderata» відсутньої української літератури. Слід зазначити, що багато робіт здійснювалося у взаємодії з науковими установами та окремими діячами української культури. Так, наприклад, при організації виставок, присвячених українським письменникам, відділ співпрацював з Інститутом Тараса Шевченка. Вагомим бібліографічним доробком став «Покажчик з української мови», виданий у 1929 – 1930 рр. [29]. Цікаво, що упорядники покажчика Л.Ф. Червінська та А.Т. Дикий в передмові висловлюють подяку письменнику М.Г. Йогансену за цінні вказівки. Укладання цього посібника було зумовлене прийняттям нового українського правопису 1928 р. Покажчик відображає «мовний український матеріал від найдавніших часів і по кінець 1928 року» і складається із 2669 записів. Список найголовнішої використаної літератури містить близько 120 назв періодичних та продовжуваних

видань. Передрук цього покажчика в серії «Зразки слов'янської філології» побачив світ у 1985 р. в Мюнхені [28].

Крім згадуваного І. М. Ткаченка, збереглися відомості ще про двох завідувачів відділу кінця 1920-х – початку 1930-х років. Це були Михайло Федорович Павлишин (1928 – 1929 рр.) і Ольга Дмитрівна Багалій-Татаринова (1930 р.). Про М.Ф. Павлишина можна сказати, що він був одним із укладачів «Робітної книги з української літератури», що побачила світ 1930 р. у видавництві «Радянська школа» [30]. Посібник був підготовлений на замовлення методичного кабінету Укрлікнепу і призначався для робітфаків, партшкіл, підготовчих курсів. Дещо пізніше, у 1933 р. він – аспірант Українського науково-дослідного інституту культури. Наприкінці того ж року його було заарештовано і на три роки позбавлено волі, а подальша доля невідома [2]. Ольга Дмитрівна Багалій-Татаринова, донька історика Д.І. Багалія, як і один із її попередників І.М. Ткаченко, була аспіранткою та науковим співробітником Харківської кафедри історії української культури ім. Д.І. Багалія [1, с. 184, 186, 189]. З 1935 р. вона працювала в Центральній науковій бібліотеці Харківського університету, деякий час – заступником директора. Загинула в 1942 р. у Харкові.

У структурі Бібліотеки в 1931 р. відділ україніки підпорядковувався консультаційно-бібліографічному відділу. У 1932 р. структура і штати зазнали кардинальних змін внаслідок перевірки виконання постанов бригади Робітничо-селянської інспекції: змінено керівництво Бібліотеки в цілому й окремих відділів, деякі відділи ліквідовано. Губляться і сліди відділу україніки. З цього приводу зауважимо, що в 1920-ті роки назві відділу не надавалося особливого значення, і в документах та довідковій літературі зустрічаються різні назви: український відділ, відділ «Україніка», відділ україніки, відділ української літератури.

З перших років діяльності українського відділу великої уваги надавалося питанням краєзнавства. У складі фонду відділу були книги з історії, етнографії, фольклору Харківської губернії. Відомо, що розквіт краєзнавства припадає на двадцяті роки XX ст. У Харкові, тодішній столиці України, у 1925 р. проходила Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція, тут був створений Всеукраїнський краєзнавчий комітет. Ймовірно, що Бібліотека і, зокрема відділ україніки, не стояли осторонь таких важливих подій. Із припиненням роботи українського відділу на початку 1930-х років у книгозбірні продовжувалась робота з бібліографування краєзнавчої літератури.

Відродження бібліотечного краєзнавства починається в перші повоєнні роки. З 1948 р. виходять краєзнавчі бібліографічні посібники, що подають багатоаспектну інформацію про Харківщину.

На початку 1960-х років в Україні розпочинається підготовка багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР», якому судилося стати унікальним, незважаючи на вплив пануючої на той час ідеології. Інформаційне забезпечення авторів книги здійснювали бібліотеки, в тому числі і ХДНБ ім. В.Г. Короленка. У науково-бібліографічному відділі з 1962 р. вводиться посада бібліографа-краєзнавця, а у 1968 р. створюється сектор краєзнавчої бібліографії. Згодом, у 1979 р. розпочинає функціонувати відділ краєзнавчої роботи. Усі згадані підрозділи можна вважати наступниками українського відділу початку ХХ ст. і передвісниками сучасного відділу «Україніка».

Першим завідувачем відділу краєзнавчої роботи було призначено Галину Миколаївну Каширіну, яка очолювала його до 1986 р. Після Г.М. Каширіної відділом керувала Валентина Олександрівна Ярошик. У цей період здійснено справді титанічну роботу: складено систематичний каталог краєзнавчої літератури «Харківщина», хронологічний каталог «Місцевий друк», користувачам надано тисячі бібліографічних довідок. Серед видань Бібліотеки переважали краєзнавчі бібліографічні посібники, які і на сьогодні є цінним джерелом інформації, а саме: «Харківщина в піснях та віршах», «Харьковщина в Великой Отечественной войне», «Памятники истории и культуры Харьковской области» та багато інших. У 1978 р. було створено громадський клуб «Краєзнавець», який понад тридцять років проводить краєзнавчу просвітницьку роботу серед харків'ян, і діяльності якого присвячено чимало публікацій [20, 32].

Із здобуттям Україною незалежності в суспільстві значно підвищився інтерес до української історії та культури, національних духовних надбань. У відповідь на інформаційні потреби часу і враховуючи величезний досвід українознавчої роботи, 1993 р. у Бібліотеці на базі відділів краєзнавчої роботи та науково-бібліографічного було відновлено відділ україніки (з 2010 р. відділ має назву «Україніка»). У структурі відділу були утворені сектори бібліотечно-бібліографічного обслуговування, краєзнавчої бібліографії та національної бібліографії.

Першим кроком новоутвореного відділу стало формування підсобного фонду, насамперед українознавчого, оскільки краєзнавча література була представлена досить повно. До фонду відбиралася література з історії України, етнографії, фольклору, культури різних років видання:

дореволюційна, радянських часів, сучасні на той час дослідження. У комплектуванні дореволюційними виданнями значно допоміг «Каталог книжок українською мовою Харківської громадської бібліотеки» [6]. До відділу надійшли також видання із спецфонду ХДНБ, який було відкрито наприкінці 1980-х років. Основою колекції зарубіжної україніки (документів про Україну, виданих за її межами) стала Бібліотека Канадсько-Українського центру, відкрита при відділі 27 червня 1995 р. з ініціативи Товариства «Канадські друзі України» (Торонто). Таким чином, на сьогодні фонд відділу становить близько 20 тисяч видань, які розподіляються на краєзнавчу та українознавчу частини і колекцію екстеріорики.

Перші роки діяльності відділу «Україніка» засвідчили доцільність його утворення. Сконцентровані у фонді відділу видання, більшість з яких була раніше недоступна пересічним громадянам, залучили до Бібліотеки багато нових користувачів, сприяли ефективності наукової та дослідницької роботи.

Фонд став також основою для укладання бібліографічних посібників українознавчої та краєзнавчої тематики. Напередодні заснування відділу «Україніка», у 1992 р. було започатковано серію бібліографічних посібників «Повернені імена», присвячену репресованим діячам української культури. Бібліотека української екстеріорики дала поштовх до заснування серії «Діячі української діаспори», покажчики якої містять матеріали про осіб, які вимушено за різних обставин залишили Україну, але не втратили любові до неї, висловлюючи її у художніх творах і наукових розробках. Краєзнавчі здобутки слобожан репрезентує серія «Краєзнавці Слобожанщини», яка існує з 1999 р. На сьогодні в серії «Повернені імена» видано 16 посібників, «Діячі української діаспори» – 6, «Краєзнавці Слобожанщини» – 8. Крім того, відділ готує до друку науково-допоміжні тематичні бібліографічні покажчики та покажчики змісту місцевих періодичних видань. Серед фундаментальних посібників можна назвати «Українські ярмарки та виставки», «Економічна україніка», «Трудовий потенціал України», «Історія Харківської єпархії (1799 – 1999)», «Харків ХХ століття». Розкрито зміст журналів «Плямя» (1924 – 1926), «Прапор» (1956 – 1988), «Літературний журнал» (1937 – 1941), газет «Харьковские губернские ведомости» (1882 – 1916) і частково «Южный край» (1880 – 1902).

Фактично із заснуванням відділу розпочалося вивчення репертуару української книги: Бібліотека долучилася до загальнодержавного

дослідження «Українська книга та періодичні видання у фондах бібліотек та музеїв системи Міністерства культури та мистецтв України (1574 – 1923)». У рамках студіювання у фондах виявлено книги українською мовою, книги російською мовою, видані на території сучасної України, періодичні та продовжувані видання, ноти, що виходили з 1798 по 1923 рр. Оскільки ХДНБ ім. В.Г. Короленка є одним із найбільших в Україні фондоутримувачів літератури, виданої до 1917 р., проведена фахівцями відділу робота є вагомим внеском у справу державного значення – створення Українського бібліографічного репертуару.

Розвиток інформаційних технологій додав нового імпульсу діяльності відділу «Україніка». Усвідомлюючи, що надалі не можна обмежуватися тільки традиційним обслуговуванням користувачів, веденням карткових каталогів і картотек, підготовкою друкованих бібліографічних та інформаційних посібників, наприкінці 1990-х років фахівці відділу почали робити перші кроки на шляху створення електронних ресурсів. Не обійшлося, звичайно, без помилок і прорахунків, проте було набуто необхідних для подальшої роботи досвіду і впевненості. Сьогодні відділ може запропонувати користувачам дві електронні бази даних («Пам’ятні дати і події України, Слобожанщини» і «Краєзнавчий каталог “Харківщина”»), електронні публікації на сайті Бібліотеки (електронні аналоги друкованих видань, віртуальні виставки, веб-проекти), поцифровані документи з підсобного фонду відділу, що мають наукову та культурну цінність. Для віддалених користувачів, які цікавляться історією Слобожанщини, на сайті Бібліотеки з 2008 р. функціонує розділ «Краєзнавство», який об’єднав публікації про Харківщину з різних розділів сайту, частково поцифровані дослідження і спогади краєзнавців з архіву відділу «Україніка», а також статті сучасних дослідників місцевої історії. Подальша робота з переведення напрацювань відділу з традиційної форми в цифрову дозволить ХДНБ ім. В.Г. Короленка посісти в електронному середовищі провідне місце, на яке вона заслуговує.

Протягом усього періоду існування відділом проводиться широка просвітницька робота: презентації виставок і нових видань, зустрічі з відомими діячами культури та науки, літературно-музичні вечори тощо. На особливу увагу заслуговує історія клубу «Краєзнавець». Головна організаційна роль у його роботі належить насамперед співробітникам відділу «Україніка», які спільно з активом клубу визначають зміст роботи й тематику краєзнавчих читань, надають інформаційну, методичну та

організаційну допомогу членам клубу в краєзнавчих дослідженнях, залучають їх до участі в роботі наукових конференцій та інших заходів.

Інформаційна, наукова, просвітницька діяльність відділу, як і на початковому етапі його існування, здійснюється у тісній співпраці з науковими та культурними установами, громадськими організаціями Харкова та України, зарубіжжя. Серед них – Національна спілка краєзнавців України, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, Товариство «Канадські друзі України», Харківське єпархіальне управління Української православної церкви, Харківський обласний науково-методичний центр охорони культурної спадщини, провідні вищі навчальні заклади Харкова, музеї та архіви, засоби масової інформації. Фахівці відділу входять до складу редколегій з підготовки багатьох краєзнавчих видань, Міської комісії з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища. Крім установ і організацій партнерами відділу є окремі історики, філологи, мистецтвознавці України та зарубіжжя, зокрема Росії, США, Канади, Японії, Сербії, Німеччини, Латвії. Часто ці партнерські стосунки складалися внаслідок звичайного інформаційно-бібліографічного обслуговування і переростали у плідну співпрацю.

Багатогранна творча робота відділу протягом тривалого часу не залишається поза увагою органів влади, наукових установ, громадських об'єднань. Так, у вересні 1993 р. правлінням Всеукраїнської спілки краєзнавців за значний внесок у розвиток українського краєзнавства відділу «Україніка» було присуджено Республіканську премію імені Дмитра Яворницького. У травні 2008 р. з нагоди 30-річчя створення громадського клубу «Краєзнавець» колектив відділу за активну просвітницьку та наукову діяльність, вагомий внесок в охорону пам'яток історії та культури нагороджено Почесною грамотою Харківської облдержадміністрації. Мають відзнаки та нагороди й окремі співробітники. Зокрема, завідувачеві відділу в 1986 – 2004 рр. В.О. Ярошик у 1995 р. було присвоєне звання «Заслужений працівник культури України», а 1999 р. вона була удостоєна Ордена преподобних Антонія і Феодосія Києво-Печерських і преподобного Нестора Літописця, а також муніципальної творчої премії в галузі культурно-освітньої роботи. Серед інших відзнак фахівців – грамоти Міністерства культури, Української бібліотечної асоціації, органів обласної та міської влади, громадських організацій.

Оглядаючись на пройдений відділом «Україніка» шлях упродовж століття, можна зробити висновок, що його діяльність була актуальною в різні періоди історії нашої держави, незважаючи на ідеологічні настанови.

Адже завжди існував та існує нині інтерес до вивчення історії свого народу, його культурного розвитку, особливостей трудової діяльності та побуту українців. Максимальне розкриття духовних скарбів українського народу, доведення до користувача якнайповнішої інформації завжди буде головним завданням відділу.

Література

1. Богдашина, О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921 – 1934 рр.) / О.М. Богдашина . – Х., 1994. – 195 с.

2. ДАХО. – Ф. Р-6452. – Оп. 4. – Спр. 1885, 1886.

3. Дрогобиччина – земля Івана Франка. Т. 4. / упоряд. і ред. М. Шалата. – Дрогобич, 1997.

4. Євсікова, Т.І. Минуле і сучасне відділу україніки : 1906–1996 / Т.І. Євсікова // Історія ХДНБ ім. В. Г. Короленка: пошуки, дослідження, відкриття : зб. наук. ст. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. – Х., 1996. – Вип. 1. – С. 29–34.

5. Історія міста Харкова ХХ століття. – Х. : Фоліо : Золоті сторінки, 2004. – 686 с.

6. Каталог книжок українською мовою Харківської громадської бібліотеки : український відділ імені Тараса Шевченка. Т. 1 / вид. Укр. коміс. ; [уклад. П. Мокроус]. – Х. : друк. С.А. Шмерковича, 1912. – 98 с.

7. Коломієць, Т.В. Культура Харкова на зламі століть : (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Т.В. Коломієць, О.Н. Ярмиш. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутріш. справ, 2003. – 255 с.

8. Кравченко, В. Український національний рух у Харкові ХІХ – початку ХХ ст. / В. Кравченко // Слово і час. – 1993. – № 10. – С. 14–20.

9. Кравченко, В. Харьков / В. Кравченко // Харьков / Харків: столица пограничья. – Вильнюс : ЕГУ, 2010. – 358 с.

10. На шляху до створення репертуару української книжки : протокол наради, присвяч. складанню «Бібліографії української книги 1798 –

1914 рр.», яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21–22 груд. 1945 р. – Л., 1991. – 61 с.

11. Олександр Сергійович Пушкін. 1799 – 1837 : список л-ри / НКО УСРР, Бібл. упр., Центр. бібл. колектор ; [склад. І. Ткаченко]. – К., 1936. – 26 с.

12. Отчет о деятельности 1-й бесплатной народной читальни-библиотеки имени Некрасова Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1905 год. – Харьков : тип. А. Дарре, 1907. – 16 с.

13. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 1917 – 1918 гг. – [Харьков, 1918]. – Рукопись.

14. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцатый год ее существования (с 1 октября 1905 года по 1 октября 1906 года). – Харьков, 1906. – 100, XXVI с.

15. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать восьмой год ее существования (с 1 октября 1913 года по 1 октября 1914 года). – Харьков, 1915. – 101 с.

16. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать третий год ее существования (с 1 октября 1908 года по 1 октября 1909 года). – Харьков, 1909. – 52, XX с.

17. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать четвертый год ее существования (с 1 октября 1909 года по 1 октября 1910 года). – Харьков, 1909. – 74 с.

18. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать шестой год ее существования (с 1 октября 1911 года по 1 октября 1912 года). – Харьков, 1913. – 72, XLVI с.

19. Отчет Харьковской общественной библиотеки за девятнадцатый год ее существования (с 1 октября 1904 года по 1 октября 1905 года). – Харьков, 1905. – 97, XXXVIII с.

20. Саратов, І. Архіви клубу «Краєзнавець» – джерело інформації для нового покоління дослідників / І. Саратов // Скарбниці національної культури : тези доп. наук.-практ. конф. з музеєзнавства, присвяч. 40-річчю

Пархомів. іст.-худож. музею (жовт. 1995 р.). – Х. ; Пархомівка, 1995. – С. 37–38.

21. Сосновская, Т.А. Украиника: вчера, сегодня, завтра / Т.А. Сосновская, В.А. Ярошик // Библиотека. – 1997. – № 6. – С. 72–73.

22. Сумцов, Н.Ф. К вопросу о Харьковской общественной библиотеке / Н.Ф. Сумцов // Харк. губерн. ведомости. – 1885. – 24 сент.

23. Сумцов, Н.Ф. Харьков и Шевченко / Н.Ф. Сумцов. – Харьков : тип. «Печ. дело», 1911. – 9 с.

24. Ткаченко, І. Іван Франко (15/VIII 1856 – 28/V 1916) : наук.-попул. нарис / І. Ткаченко. – Х. : Рух, 1926. – 68 с.

25. Турченко, Ф.Г. Микола Міхновський : життя і слово / Ф.Г. Турченко. – К. : Ґенеза, 2006. – 318 с.

26. Хоткевич, Г. Моя автобіографія / Г. Хоткевич // Твори. – Х., 1928. – Т. 1. – 328 с.

27. [Хроніка] // Киевская старина. – 1904. – № 4. – С. 27–28.

28. Червінська, Л.Ф. Покажчик з української мови : матеріали по 1929 рік / Л. Ф. Червінська, А. Т. Дикий ; Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, відділ україніки. – Мюнхен : Verlag Otto Sagner, 1985. – 292 с. – (Specimina Philogiae Slavicae).

29. Червінська, Л.Ф. Покажчик з української мови : матеріали по 1929 рік / Л. Ф. Червінська, А. Т. Дикий ; Харк. держ. наук. б-ка ім. Короленка, відділ україніки. – Х., 1929 – 1930. – 289 с.

30. Ярмоленко, А. Робітна книга з української літератури : [підруч. по курсах українознавства і посіб. по робфаках, профшколах, ВРШ ІІ ст. та РПШ] / А. Ярмоленко, М. Павлишин, І. Заїка. – Х. : Рад. шк., 1930. – 660 с.

31. Ярошик, В.О. «Україніка» сьогодні / В.О. Ярошик, Т.О. Сосновська // Вісн. Кн. палати. – 1999. – № 7. – С. 7–8.

32. Ярошик, В. О. Краєзнавство – улюблена справа / В.О. Ярошик // Харків і харків'яни. – 2003. – № 1. – С. 64–66.

33. Ярошик, В. О. Краєзнавча діяльність ХДНБ ім. В. Г. Короленка / В.О. Ярошик // Бібліотекознавство і бібліогр. – 1991. – № 30. – С. 49–54.

В.Г. Прохорова

ШЛЯХ У 110 РОКІВ ВІДДІЛУ ТЕХНІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ім. В.Г. КОРОЛЕНКА (1901 – 2012 рр.)

Розглядається історія відділу, повідомляється про його засновників; йдеться про роботу з пропаганди книги: надання консультацій, організацію пересувних виставок, про читачів-активістів, які надавали допомогу відділу, проведення «круглих столів», школу молодого винахідника.

Ключові слова: *винахідництво, раціоналізаторство, привілеї, патент, ДСТУ, ОСТ.*

Рассматривается история отдела, сообщается о его учредителях, идет речь о работе по пропаганде книги: предоставлении консультаций, организации передвижных выставок, о читателях-активистах, оказывавших помощь отделу, о проведении «круглых столов», «школе молодого изобретателя».

Ключевые слова: *изобретательство, рационализаторство, привилегии, патент, ГОСТ, ОСТ.*

Усім відома істина – без минулого немає майбутнього. Тому протягом кількох років працівники відділу вивчають досвід роботи Бібліотеки на різних етапах існування. Після дослідження архівних документів Бібліотеки та відділу технічної літератури, стає зрозуміло, що існує багато білих плям в історії закладу. Із щирою вдячністю ми звертаємося до досвіду наших попередників, щоразу згадуючи філософський закон про рух історії по спіралі. Отже, мета цієї статті – осмислення досвіду і розкриття ролі відділу технічної літератури (нині – відділ науково-інформаційного забезпечення інноваційних процесів) ХДНБ ім. В.Г. Короленка в минулому та сьогоденні.

Актуальність теми обумовлюється необхідністю наукового осмислення діяльності відділу на різних етапах соціально-політичного розвитку України, висвітлення його роботи в сучасних умовах, перетворення відділу в науково-інформаційний центр підтримки інноваційної та винахідницької діяльності регіону.

Шлях відділу в 110 років умовно можна поділити на шість етапів: перший етап – 1901 – 1909 рр.; другий етап – 1909 – 1917 рр.; третій етап – 1917 – 1940 рр.; четвертий етап – 1941 – 1956 рр.; п'ятий етап – 1956 – 1991 рр.; шостий етап – 1991 – 2012 рр.

Перший етап – 1901 – 1909 рр. − від створення до ліквідації технічного відділу. 2 лютого 1901 р. Харківська громадська бібліотека відкрила (ХГБ) перше філіальне відділення на Петинській вулиці для обслуговування робітників заводських околиць міста.

Питання створення філіального відділення обговорювалося на загальних зборах ХГБ 29 листопада 1887 р. У грудні 1889 р. професор М.Ф. Сумцов знову повернувся до цього питання. Але на зборах його визнали несвоєчасним, хоча і бажаним [1].

3 листопада 1900 р. був отриманий дозвіл Харківського міського голови на відкриття філіального відділення. Наслідком стрімкого розвитку промисловості у Харкові була потреба в освітянській та просвітницькій діяльності серед робітничого класу та інших харків'ян. Безпосереднім приводом відкриття філіального відділення стала заява робітників Паротягобудівного заводу.

Фонд філіального відділення на момент відкриття нараховував 2000 пожертвуваних та придбаних книг. У першому місяці у філіалі було 56 передплатників. Водночас почав функціонувати кабінет для читання, який у лютому відвідали 359 осіб. У вересні 1901 р. кількість передплатників збільшилась до 218, а відвідувань – до 827. Фонд відділу на 1 жовтня становив 2821 примірник. Сформувався постійний склад читачів – переважно робітники Паровозобудівного заводу.

Важливу роль у становленні технічного відділу відіграв Павло Павлович Ріццоні, директор Харківського паровозобудівного заводу, член Правління ХГБ. Саме він зробив передплату книг з техніки на значну суму – 300 рублів. Ці книги стали ядром фонду технічного відділу і мали спеціальну позначку «для робітників». Щороку від П.П. Ріццоні надходили грошові субсидії та пожертвування для розвитку відділу. Тому Правління Бібліотеки у 1906 р. вирішило дати відділу назву «Технічний відділ імені П.П. Ріццоні I філіального відділення».

У 1901 – 1904 рр. відділ очолювала А.С. Ястербова, їй допомагала А.І. Сіценко. У 1904 р. завідуючою відділом призначена А.І. Чернишова. Це були важкі часи для підрозділу. Погіршення матеріального становища було пов'язане з початком російсько-японської війни.

Проте всупереч усіляким негараздам плату за користування абонементом було зменшено, а також покращено умови для відвідувачів. Філіал отримав інше приміщення в будинку № 45 на Петинській вулиці.

Кількість передплатників у 1904 – 1905 рр. становила 349, а через рік збільшилася до 591. Збільшувався попит на книги технічного змісту, але поряд з цим великим попитом користувалися белетристика та книги з суспільних та юридичних наук.

За звітами 1907 – 1908 рр. серед читачів технічного відділу було 69,7% робітників, інші групи читачів – це учні та жінки з робітничих родин. Отже, завдання охопити робітників заводських околиць просвітницькою діяльністю було виконане.

Наприкінці 1905 р. Паровозобудівний завод відкрив школу, де у 1906 р. навчалося 140 дітей. У 1909 р. на кошти робітників побудований Робітничий будинок (тепер будинок культури «Металіст»), де працювали різноманітні гуртки, відбувалися культурно-масові заходи. Усе це вплинуло на прийняття рішення про ліквідацію технічного відділу І філіального відділення. Головним приводом для закриття філіальних відділень стала політизація роботи: лекції політичної тематики, пропаганда марксистської літератури, розповсюдження нелегальної літератури.

За вісім років існування технічного відділу було багато зроблено для самоосвіти робітників, їхнього професійного зростання та розкриття здібностей і талантів. Наприклад, у 1907 р. інженер Паровозобудівного заводу О.С. Раєвський розробив конструкцію паровозу «вантажної серії Щ» – колісна формула, що був визнаний одним з найкращих вантажних локомотивів дореволюційної Росії.

Читачами Бібліотеки в цей період були В.Т. Цветков – один із засновників школи дизелебудування в Харкові, талановитий інженер, який пройшов шлях від виробничника до технічного директора Паротягобудівного заводу, а також П.М. Мухачов – засновник наукової школи вітчизняного паровозобудування, професор Харківського технологічного інституту (ХТІ), деякі його праці зберігаються в Бібліотеці.

Другий етап хронологічно охоплював 1909 – 1917 рр., після закриття відділу технічної літератури. Фонд наукової технічної літератури поступово зростає. Правління зверталося до установ, авторів, видавців з

листами, в яких коротко характеризувалася діяльність ХГБ і містилося прохання надсилати у дарунок свої наукові праці. Сотні установ, тисячі авторів відгукнулися на листи і надіслали свої видання. Таким чином Бібліотека збагатилася цінними книгами та сформувала поряд з відділом белетристики багатий для провінційної бібліотеки науковий відділ. Пожертвування надходили не тільки з усієї Росії, але із-за кордону. Найбільші – від Бостонської та Нью-Йоркської публічних бібліотек (430 та 580 томів). Це було дуже важливо для ХГБ, оскільки купувались книги виключно російською мовою, іноземні надходили випадково. Серед провінційних публічних бібліотек Російської Імперії того часу ХГБ посідала третє місце за кількістю видань. Бібліотека продовжує отримувати «Записки Императорского Русского Технического Общества и свод привилегий, выдаваемых по Департаменту торговли и мануфактур». Це єдине, на той час видання, яке містило всі відомості про привілеї[4]. Видання висвітлювало не тільки праці Російського технічного товариства, а й друкувало технічну бібліографію, статті та новини з різних галузей промисловості, урядові розпорядження, що стосувалися техніки, та огляд привілеїв [13].

Отже, своди привілеїв започаткували патентний фонд ХГБ. Це видання зберігається в Бібліотеці з моменту виходу його у світ, з 1867 р. і до 1917 р. У 1884 р. Бібліотека одержала покажчик привілеїв Росії за 1814 – 1883 рр., що вийшов друком у Санкт-Петербурзі у друкарні В. Кіршбаума обмеженим накладом для експертів Ради торгівлі і мануфактур, яка проводила експертизу та реєстрацію винаходів. Пізніше до Бібліотеки надійшло і наступне видання покажчика за 1884 – 1887 рр. [10].

На початку існування Бібліотека була орієнтована на задоволення наукових запитів високоосвічених читачів, як і більшість бібліотек країни, але згодом стала спрямовувати діяльність на просвітництво, розповсюдження знань та культури. Поряд з платним абонементом почала функціонувати безкоштовна читальня на 75 місць для незаможних харків'ян, а у березні 1890 р. була створена «дешева бібліотека». Це була перша в Харкові та одна з перших у Російській Імперії народних бібліотек [12].

Диференційований підхід до обслуговування читачів дав змогу забезпечити послугами Бібліотеки велику кількість жителів Харкова

[4] Привілей – виключне право, особисте право, перевага, назва патенту, що використовувалася в міжнародному ліцензійному, авторському праві у Російській Імперії до 1917 р.

різного соціального рівня. У 1911 р. ХГБ серед публічних бібліотек Російської Імперії не мала собі рівних за книговидачею і випередила бібліотеку Рум'янцевського Музею. За кількістю прочитаних видань ХГБ поступалася тільки Імператорській публічній бібліотеці. У 1911 р. кількість передплатників у ХГБ становила 4177.

Основними формами та методами бібліотечної роботи на той період були лекції, книжкові виставки, індивідуальна робота з читачами, диференційоване довідково-консультаційне обслуговування відвідувачів.

Пропаганда фондів та послуг Бібліотеки здійснювалася шляхом публікації інформації у пресі. Таким зв'язкам з громадськістю та засобами масової інформації можна сьогодні тільки позаздрити. Харківські газети («Харьковские губернские ведомости», «Южный край» та професійні видання «Библиотекарь», «Красный библиотекарь») постійно друкували інформацію про нові надходження, пожертвування книг, лекції та культурно-масові заходи, що організовуються на користь Бібліотеки або у її приміщенні, щорічні звіти Бібліотеки та протоколи зборів, у професійних виданнях – досвід за всіма напрямками діяльності.

У ХГБ працювали ентузіасти бібліотечної справи, ціла плеяда висококваліфікованих фахівців, які створювали атмосферу новаторства, пошуку нових ідей та форм і методів роботи. Це сприяло розвитку Бібліотеки. А численні міжнародні зв'язки, обмін досвідом з книгозбірнями світу сприяли зростанню її авторитету.

Третій етап – 1917 р. до 1940 р. – роки побудови фундаменту соціалістичного суспільства, зміцнення його економічного потенціалу. У державі відбувалася соціалістична індустріалізація, колективізація сільського господарства, культурна революція. Усе це вносило зміни в діяльність Бібліотеки, поступово вона стала однією з ланок ідеологічної роботи. Роль Бібліотеки на той час була величезною. Найбільшого розвитку і поширення досягла культурно-масова робота, розвивалася та набувала нового змісту індивідуальна робота – керівництво читанням, процесом добору літератури, консультаційна допомога. Отже, Бібліотека стає помічником та провідником завдань Комуністичної партії в ліквідації неписьменності та відбудові народного господарства.

У середині жовтня 1922 р. відновили роботу Харківський паротягобудівний завод, Мереф'янський завод з виробництва скла, 2-й шкіряний завод, фабрика «Червона нитка», завод «Червоний жовтень» та інші підприємства. Бібліотека, яка на той час мала статус державної і одержувала обов'язковий примірник друкованої продукції, що видавалася

в країні, впроваджувала нові форми спільної роботи з підприємствами. У 1923 р. створюється мережа пересувних бібліотек. На підприємствах Харкова та в передмісті в 1925 р. діяло 46 таких книгозбірень.

Пропаганда книги здійснювалася усіма відділами шляхом надання консультацій, складання предметного, тематичного і додаткових каталогів, рекомендаційних списків з окремих актуальних тем та виставкової роботи. Виставки готували до всіх політичних та ювілейних дат на актуальні теми поточного політичного життя. Виставки влаштовували не тільки в приміщенні Бібліотеки, а і поза її межами – на заводах, у клубах, в інших бібліотеках тощо. Наприклад, у 1929 р. протягом трьох тижнів у стінах Бібліотеки була організована виставка «Техніка масам», на якій експонувалось понад 1000 примірників технічної літератури. Під час експонування виставки ХДБ разом з бібліотекою ХТІ організувала лекції професора Буднікова «Хімічна промисловість та її досягнення останнього часу» і професора Ксандрова «Сучасні досягнення в галузі авіації».

Важливим напрямом діяльності Бібліотеки було сприяння організа-ції соціалістичного змагання, що поширювалося на підприємствах Харкова та перетворилося на масовий рух. У клубі «Металіст» до з'їзду ударних бригад Бібліотека організувала тематичну книжкову виставку «Техніка масам». Було представлено понад 1300 видань з різних галузей виробництва: гірничої справи, металургії та металообробної промисловості, машинознавства, сільського господарства, хімічної промисловості тощо.

Окрім виставкової роботи у Бібліотеці влаштовувалися вечори на актуальні теми, лекції науковців, новаторів, пропагувся стахановський рух, працівники брали участь у книжково-пропагандиській роботі інших установ, проводилися екскурсії (4 і більше екскурсій на місяць).

Укладалися рекомендаційні списки фахової літератури для стахановців–токарів, слюсарів, фрезерувальників. Ці списки через заводські бібліотеки розповсюджувалися серед стахановців харківських підприємств: ХПЗ «Світло шахтаря», «Завод ім. Шевченка», «Червоний дзеркальник», Ґудзикова фабрика, Машинобудівний завод ім. Косіора, Радіозавод, друкарня «Комуніст», друкарня ім. Фрунзе. Робітники цих підприємств запрошувались на екскурсії, вечори та лекції, які влаштовувала Бібліотека. У цехах проводилися бесіди з питань самоосвіти (по 30 бесід на рік).

За обсягом фонду Бібліотека стала найбагатшою книгозбірнею міста: кількість видань зросла від 203598 прим. у 1917 р. до 2 096 402 прим. у 1940 р. Враховуючи високий рівень роботи ХДБ ім. В.Г. Короленка,

Наркомос УСРР у 1930 р. перевів її до сектора науки та визначив статус як державної наукової бібліотеки. Відтоді книгозбірня має назву «Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка».

У цей період змінилася структура Бібліотеки. Засновано відділ обслуговування, до якого увійшли на правах секторів читальний зал та абонемент, а дещо пізніше, у 1933 р., сектори масової роботи та міжбібліотечний абонемент (МБА), створений підсобний фонд читального залу [11].

Через МБА у 1937 р. Бібліотека забезпечувала книгами 470 науково-дослідних установ і промислових підприємств, розташованих у Харкові та області, з видачею 44202 прим. на рік. Це було дієвою допомогою виробництву, яка полягала у технічному вдосконаленні промисловості, освоєнні виробництва нової продукції. Отже, Електромеханічний турбогенераторний завод випустив найпотужнішу в СРСР турбіну, Завод медичних інструментів почав випуск апаратури, що раніше імпортувалася, завод «Електроверстат» розробив і налагодив виробництво 128 нових електроапаратів і т.і. До всіх цих досягнень певною мірою була причетна і ХДНБ ім. В.Г. Короленка.

У цей період Бібліотека почала одержувати описи вітчизняних винаходів, з 1925 р. вони надходили як безкоштовний обов'язковий примірник, а також реферативне видання «Вестник Комитета по делам изобретений». Це стало важливою подією у розвитку винахідництва в країні [3].

Підсумовуючи цей період, зазначимо, що технічна книга пропагувалася дуже активно, Бібліотека допомагала виконанню настанов Комуністичної партії, вихованню комуністичного ставлення до праці, почуття відповідальності за доручену справу, поширенню стахановського руху.

Четвертий етап – це 1941 – 1956 рр. Під час Великої Вітчизняної війни фонд Бібліотеки зазнав величезних втрат. Викрадено і знищено понад 700 тис. видань, вивезено до Німеччини унікальний, один з найкращих в країні генеральний систематичний каталог. Просто на бруківці перед будівлею Бібліотеки окупанти спалили 50 тис. книг, багато книг знищено під час бомбувань. Значних руйнувань нанесено будівлі Бібліотеки, але вона вижила, піднялася і почала працювати. Місту була потрібна її допомога.

Харків'яни в напівзруйнованих цехах почали випускати продукцію для фронту і відбудови народного господарства. Будувалися нові

підприємства. Відразу після визволення Харкова засновані такі гіганти промисловості, як завод «Південкабель», Електроважмаш.

У роки першої післявоєнної п'ятирички була повністю завершена відбудова промисловості. У червні 1950 р. середньомісячний випуск продукції перевищував рівень 1940 р. на 15% [6].

Завод «Світло шахтаря» у 1949 р. перевищив довоєнний рівень випуску продукції у 3,4 рази; верстатобудівний – в 1,7; ХЕМЗ – у 3,3; заводи «Червоний жовтень» – в 3; маркшейдерських інструментів – в 3,2; «Електроверстат» – у 4,5; телефонно-комутаторний – в 4,7; контрольно-вимірювальних приладів – в 3,8; цементний – в 2,2 раза [6].

Зріс технічний рівень виробництва, впроваджувалися нові техноло-гії. Все це підвищувало читацький попит на описи винаходів та різні види нормативно-технічних документів. Бібліотека на той час налічувала у фондах майже 40 тис. стандартів. Коли у 1940 р. при Раднаргоспі СРСР було створено Всесоюзний комітет стандартів, а загальносоюзні стандарти (ОСТи) було перейменовано в державні стандарти (ГОСТи) з наданням нової нумерації, всю роботу з ними було перебудовано, щоб привести масив документів у відповідність до нових вимог. Цю роботу до війни так і не було завершено і повернулися до неї лише у 1955 р. [3]

Описи винаходів та офіційні бюлетені Комітету в справах винаходів надходили до Бібліотеки аж до початку Великої Вітчизняної війни. У роки війни надходження цих видань припинилося. Тому «Бюлетень Бюро изобретений Госплана при СНК СССР» відсутній у Бібліотеці лише за другу половину 1941 р. і 1942 р., а описи винаходів не надходили з 1941 р. до 1955 р., у цей час вони взагалі не публікувалися [3].

У повоєнні роки було поновлено випуск «Сводов изобретений» і Бібліотека одержала це видання з незначними прогалинами за 1942, 1944 – 1950 роки. Для розкриття фонду Бібліотеки створюються тематичні картотеки, організовуються книжкові виставки, читацькі конференції, бібліографічні огляди літератури. З'являється нова форма роботи з пропаганди технічної літератури – відкритий перегляд літератури. Такі перегляди демонстрували: книги, журнали, газетні статті, іноземну літературу, спеціальні види технічної літератури.

Бібліотека активно пропагує досвід новаторів виробництва, на багатьох підприємствах Харкова організовуються відкриті перегляди літератури.

Зростає попит на літературу для потреб виробництва. Зміцнюються зв'язки Бібліотеки з підприємствами, науково-дослідними та проектними

інститутами, вищими навчальними закладами, технікумами, масовими бібліотеками. У 1949 р. за кількістю абонентів Бібліотека досягає довоєнного рівня. Цьому сприяла велика робота із залучення абонентів: було надіслано понад 700 листів, активно використовувались радіо, міська преса, семінари бібліотечних працівників.

Бібліотека надавала допомогу молоді в оволодінні робітничими професіями. Протягом з 1943 – 1947 рр. у промисловість Харківщини прийшло майже 150 тис. нових робітників, інженерів, техніків, службовців. Для підготовки кадрів на заводах створювалися курси, школи робітничої молоді, стахановські школи, вечірні, заочні відділення ВНЗ, технікумів [6]. Працівники Бібліотеки складали рекомендаційні списки для учнів, влаштовували книжкові виставки, зокрема пересувні, відкриті перегляди літератури, видавали календарі знаменних дат, бюлетені нових надходжень, проводили лекції, бібліографічні огляди літератури, проводила екскурсії, забезпечувала читачів літературою через міжбібліотечний абонемент. Для підвищення бібліотечно-бібліографічної грамотності готувались семінари для наукових робітників та дисертантів, керівних кадрів заводів. Проводилась постійна робота з популяризації досягнень вітчизняної науки і техніки, наукових праць лауреатів Сталінських премій в галузі науки, класиків науки, досвіду новаторів виробництва. Поряд з пропагандою вітчизняної науки і техніки популяризувалися досягнення країн народної демократії.

З лекціями для читачів виступали кращі лектори (читацький актив) – члени спілки пропаганди наукових знань, кандидати наук, викладачі ВНЗ.

Отже, в період Великої Вітчизняної війни та у повоєнний час для реалізації завдань державного масштабу основним змістом культурно-масової роботи стала допомога в реконструкції народного господарства. Перевага культурно-масової діяльності з орієнтуванням на масового читача полягала в домінуванні суспільно-політичної та виробничої тематики у виставковій роботі, лекціях, екскурсіях, тобто все було підпорядковане подальшому розвитку виробництва, освіти, науки.

П’ятий етап в історії розвитку відділу охоплював 1956 – 1991 рр. У листопаді 1956 р. для поширення патентної інформації серед інженерно-технічних працівників, винахідників, раціоналізаторів відповідно до наказу Міністерства культури УРСР було створено відділ патентів.

До нового відділу ХДНБ ім. В.Г. Короленка з основного книгосховища були передані описи винаходів до авторських свідоцтв і патентів СРСР (72972 прим.), фонд стандартів (близько 34000 прим.) та невеликий

фонд довідкової, методичної, правової літератури з винахідництва, патентознавства, стандартизації.

Створення відділу патентів та активна пропаганда його фонду дали миттєвий результат. Якщо до створення відділу видача описів винаходів становила не більше 1000 одиниць, то після створення відділу та отримання приміщення для обслуговування читачів видача досягла 25 – 26 тисяч на рік. Видавалися описи винаходів та стандартів через МБА. За роки існування відділу (1957 – 1969 рр.) видача описів винаходів досягла 34000 прим.

Для пропаганди роботи відділу, залучення нових читачів і ознайомлення їх з джерелами патентної інформації на підприємствах Харкова читалися лекції, організовувалися відкриті перегляди патентної літератури. У практику роботи відділу увійшли систематичні виїзди на заводи з описами винаходів, підібраними на замовлення поширеного тоді руху бригад комуністичної праці. У перші місяці після народження цього руху Бібліотека встановила зв'язок з колективами, які вступили у боротьбу за звання комуністичних. Бригадам було направлено листи із запрошеннями стати читачами Бібліотеки, багато трудівників відгукнулося на цей заклик. Кількість читачів-робітників у 1959 – 1962 рр. збільшилася на 25%. Доведення книги до кожного читача-виробничника було найважливішим завданням працівників відділу на той час [4].

Безпосередньо на заводах «Серп і молот», «Електроверстат» Електромеханічному та Турбінному було відкрито пункти видачі літератури. Для визначення форм обслуговування, виявлення читацького попиту і встановлення контактів було скликано нараду активу заводських бібліотек. Виїзд до кожної бригади здійснювався один раз на місяць.

Обслуговування робітників літературою, як правило, проводилося під час обідньої перерви: це – огляди нової літератури або бесіди про культуру читання. Ці заходи мали найрізноманітнішу тематику, починаючи з виробничо-технічної і закінчуючи суспільно-політичною.

Технічна книга, яку одержували бригади, допомагала підвищити продуктивність праці, удосконалювати технологію виробництва. Досить відчутну допомогу в боротьбі з браком у ливарному виробництві надали, наприклад, книги, підібрані для бригади ливарників заводу «Серп і молот». За книгою В.І. Локомського «Гази в чугунах» проведено семінар під керівництвом головного металурга заводу [4].

Серед інших форм роботи відділ особливого значення надавав інформації – усній і письмовій, індивідуальній, груповій і масовій.

Письмова інформація здійснювалася шляхом складання списків нових надходжень та видання тематичних бюлетенів описів винаходів. Списки нових надходжень складалися щомісяця для ознайомлення в читальних залах та на міжбібліотечному абонементі [9].

Великим попитом користувалися тематичні бібліографічні списки описів винаходів, що надійшли до Бібліотеки за певний період. До 1969 р. підготовлено понад 20 видань з різних питань науки і техніки. Кожен такий список містив описи вітчизняних патентних документів за 7 – 8 років; використовувався також як довідковий матеріал і читачами, і бібліотечними працівниками. «Дякуємо робітникам патентного відділу за велику і корисну роботу з видання бібліографічних списків вітчизняних винаходів. Цими списками охоче користуються фахівці підприємств і наші бібліографи» – писала в листі завідуюча відділом патентів Красноярської крайової бібліотеки [9]. Отже, запити на ці видання надходили з усього Радянського Союзу і навіть з далекого зарубіжжя. Наприклад, у 1964 р. Бібліотека Конгресу США запросила видання з ливарного виробництва. Такі матеріали в УРСР видавала практично тільки ХДНБ ім. В.Г. Короленка. Тому завідуюча відділом І.С. Гончарова намагалася домовитися з науковими бібліотеками про їх спільне видання, щоб забезпечити більші тиражі, кращу друкарську базу, охопити більше актуальних тем науки і техніки.

Неможливо не відзначити роботу відділу з читацьким активом. Активісти були дійсно надійними помічниками відділу у всіх справах і починаннях. Без допомоги читачів трьом працівникам відділу було б неможливо організовувати масову пропаганду патентної літератури, виконувати довідки, консультації, комплектувати фонд у широкому обсязі. У складі читацького активу на початку 1960-х років було 65 користувачів – працівників підприємств, науково-дослідних інститутів та інших установ, а до 1969 р. читацький актив відділу налічував 150 осіб.

Активісти рецензували та редагували різні бібліографічні покажчики, які готував відділ, виступали з доповідями та лекціями, надавали консультації з патентного права винахідникам і раціоналізаторам, консультували бібліографів з питань наповнення каталогів, систематизації літератури тощо.

Важливу роль в активізації використання фонду патентної документації та підвищенні читацьких інтересів до патентної літератури відіграла Постанова Ради Міністрів СРСР від 14.06.1962 р. «Об улучшении охраны государственных интересов в области изобретательства и о

дальнейшем улучшении изобретательства в СССР». Для виконання цієї Постанови на заводах, у конструкторських бюро та науково-дослідних інститутах створювали патентні підрозділи та служби інформації. Керівники підприємств науково-дослідних установ, проектних організацій були зобов'язані широко використовувати вітчизняні та зарубіжні фонди наукових бібліотек.

Тому після 1962 р. попит на патентну і нормативно-технічну документацію збільшився. До Бібліотеки прийшли нові читачі: патентознавці, інформатори, перекладачі, зростає кількість читачів-винахідників і раціоналізаторів.

Активну пропаганду фондів відділ організовував спільно з Будинком техніки, Обласною радою Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів (ВТВР), наймасовішою громадською технічною організацією в країні – Харківським громадським університетом винахідництва та патентознавства, організованим у 1966 р. Слухачам університету систематично надається допомога у підготовці контрольних робіт, рецензуються дипломні роботи з патентознавства.

Цілеспрямовано, в координації з ВТВР будувалася робота з винахідниками і раціоналізаторами на допомогу розвитку технічної творчості: тижні технічної творчості, виїзні виставки для слухачів школи науково-технічної та винахідницької творчості молоді, республіканські тижні молодого новатора тощо.

Активізація технічної творчості винахідників виявлялася в підвищенні кількості поданих заявок на винаходи та одержанні авторських свідоцтв і, як наслідок, в зростанні фонду описів винаходів до авторських свідоцтв та патентів (таблиця 1).

Таблиця 1

Кількість описів винаходів у фонді відділу

рік	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
кіль-кість о.в.	72972	82126	95072	120816	153881	185208	215130	249997	276489	306570	339313

У цей час у державі набуває розвитку система науково-технічної інформації. Відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 17 червня

1967 р. «О сети территориальных и отраслевых органов научно-технической информации» у країні було створено п'ять міжгалузевих територіальних центрів науково-технічної і економічної інформації та пропаганди – у Харкові, Запоріжжі, Львові, Луганську, Одесі.

Координуючи роботу з Харківським центром науково-технічної та економічної інформації (ХЦНТЕІ), відділ патентів ХДНБ ім. В.Г. Короленка здійснював з ним спільну видавничу роботу. З метою розповсюдження інформації про патентний фонд відділ підготував довідку «Фонд отечественных и зарубежных описаний изобретений Государственной научной библиотеки им. В.Г. Короленко», а працівники ХЦНТЕІ відредагували її та видали. Завідуюча відділом брала участь у семінарах, які організовував ХЦНТЕІ, а заступник директора ХЦНТЕІ Ю.Н. Кріуц читала лекції для патентознавців та винахідників – читачів Бібліотеки. У листопаді 1968 р. на підставі листа заступника міністра культури УРСР І.Т. Буланова відділ патентів ХДНБ ім. В.Г. Короленка передав ХЦНТЕІ фонд патентів країн членів Ради економічної взаємодопомоги у кількості 113040 описів винаходів.

У вересні 1969 р. відділ патентів перейменовується у відділ технічної літератури (ВТЛ). На той час Бібліотека була призначена республіканським методичним центром з пропаганди технічної літератури. Тому пріоритетним напрямком діяльності відділу стає методичне забезпечення роботи бібліотек з популяризації науково-технічних та економічних знань шляхом пропаганди технічної та економічної літератури, сприяння розвитку науки та виробництва. Методична допомога надається бібліотекам шляхом усних та письмових консультацій з питань організації фондів патентів та стандартів, ведення каталогів, організації передплати патентних бюлетенів та описів винаходів, обліку видачі патентних документів. За методичною допомогою до відділу звертались з різних міст Радянського Союзу. Досвід роботи вивчався фахівцями Всесоюзної патентно-технічної бібліотеки (ВПТБ), Інституту патентної експертизи (Москва), Республіканської бібліотеки ім. КПРС (Київ), Республіканської бібліотеки Узбецької РСР, Публічної Бібліотеки Академії наук УРСР, Одеської наукової бібліотеки ім. Горького, Казахського республіканського патентного фонду, Московського державного інституту культури, Бєлгородської, Луганської, Донецької, Черкаської, Полтавської, Хмельницької, Миколаївської і багатьох інших обласних бібліотек.

З метою надання методичної допомоги працівники відділу відвідували відділи технічної літератури обласних бібліотек Донецька, Луганська,

Запоріжжя, Полтави, Сум, Черкас, Кіровограда, Миколаєва, Дніпропетровська, Житомира, Івано-Франківська, Львова. Вивчався і розповсюджувався передовий досвід, аналізувалися плани та звіти технічних відділів, складалися огляди та методичні рекомендації для обласних бібліотек, рецензувалися посібники та статті фахівців обласних бібліотек.

Уважно ставилися працівники ВТЛ до розвитку професійної майстерності бібліотекарів, читачів-патентознавців: читали лекції в Інституті культури для студентів зі спеціалізації «технічні бібліотеки», для студентів Харківського філіалу Всесоюзного інституту патентознавства та на Центральних курсах підвищення кваліфікації керівних та інженерно-технічних робітників з питань патентознавства та винахідництва. Для студентів та курсантів у Бібліотеці організовувалися практичні заняття та навчально-виробнича практика. Також працівники ВТЛ виступили з доповідями на науково-практичних конференціях та семінарах, які організовували спільно з ХЦНТЕІ, Обласною радою ВТВР.

Масовою пропагандою досягнень науково-технічного прогресу була охоплена значна частина промислових підприємств, НДІ, КБ і ВНЗ міста. Кількість міських колективних абонентів на початку 1980-х років становила 350. Співробітництво з ЦБС міста розширювала коло підприємств та установ, які не мали у своїй структурі служб інформації, технічних бібліотек.

Масова пропаганда спрямовувалася на вирішення кардинальних народногосподарських та науково-технічних проблем. З цією метою організовувалися постійно діючі виставки нових надходжень з щомісячною зміною експозиції та тематичні виставки. Оперативність і наочність книжкових виставок надзвичайно важливі в умовах технічного прогресу, коли обсяг літератури зростає. Виставки дозволяють поєднувати пропаганду літератури різних видів і років видання, хронологічно охоплювати всі періоди розвитку тієї чи іншої теми. Зростала кількість виїзних заходів з впровадженням виставок описів винаходів кільцевою поштою. У просвітницьку діяльність впроваджувалися такі заходи, як тиждень спецвидів технічної літератури, вечір-зустріч із заслуженими винахідниками, ярмарок технічних ідей, день якості.

Представники патентних служб різних підприємств та установ Харкова щомісяця відвідували читальний зал відділу, добираючи нові надходження вітчизняних описів винаходів для впровадження у виробництво або формування власних фондів. Спільно з кабінетом НТІ

Південної залізниці та виробничим об'єднанням «Червона нитка» відділ організовував виїзні дні інформації, у координації з відділами масової роботи, іноземної літератури та інформаційно-бібліографічним проводилися дні науки, дні фахівця тощо.

Ефективною формою роботи в патентно-інформаційному забезпеченні винахідницької діяльності стали тижні винахідника. Ця форма роботи була випробувана на багатьох підприємствах Харкова: щодня протягом тижня для робочих та інженерів, винахідників і раціоналізаторів готувалися великі тематичні перегляди описів винаходів, читалися лекції з питань винахідництва, проводилися бібліографічні огляди.

Багато уваги приділялось набуттю новими читачами бібліотечно-бібліографічних знань. Щороку зростала кількість індивідуальних та групових консультацій з питань методики патентного пошуку, використання довідкового апарату при визначенні класифікаційних індексів та проведенні різних видів патентного пошуку і т.і.

Безпосередньо на підприємствах та установах міста організовувалися дні бібліографії (спільно з ВІЛ та ІБВ), огляди бібліографічних видань.

У читальному залі ВТЛ щоквартально організовувались виставки бібліографічних покажчиків до зарубіжних та вітчизняних патентних бюлетенів, а також інформаційних та річних покажчиків різних категорій стандартів і технічних умов.

Отже, у цей період простежується тенденція до активного зростання інформаційно-масового обслуговування та пропаганди здобутків науки. Наукова популяризація та інформаційна діяльність стали дійсно масовими, охопили широкі верстви населення: робітників, науковців, фахівців, студентів (таблиця 2).

Таблиця 2

Показники обслуговування у ВТЛ

Рік	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
Видача ч/з	20763	44043	72025	369675	511673	558219	812883
Видача МБА	732	10446	13200	28730	24420	34097	39801
Кількість довідок	102	330	330	509	604	635	984
Кількість консультацій	34	103	101	183	230	261	501

Шостий етап розпочався з 1991 р. Це період значних перетворень, пов'язаних з інформатизацією суспільства, що характеризується пошуком нових форм та методів інформаційної та просвітницької діяльності, визначенням ролі Бібліотеки та відділу в суспільних перетвореннях на шляху інноваційного розвитку.

Дев'яності роки XX ст. – це часи економічної нестабільності, дефіциту бюджетних асигнувань, труднощів у комплектуванні фонду патентів і стандартів, наукових видань. Але на цей час у відділі вже був сформований фонд, на основі якого можна було здійснювати всі основні види пошуку, обслуговування читачів патентною і нормативно-технічною документацією, з метою забезпечення високого рівня науково-технічних досліджень; удосконалення продукції, що випускається; визначення доцільності зняття продукції з виробництва, новизни досліджуваного об'єкта, доцільності експорту промислової продукції, продажу та придбання ліцензій; стандартизації, сертифікації промислової продукції, розроблення, опанування та прийняття продукції до виробництва; аналізу науково-технічної діяльності фірм (частковий); написання дисертацій, дипломних або курсових проектів тощо [3].

Тривалий час відділ був пов'язаний плідними партнерськими відносинами з велетнями машинобудівного комплексу – ХТЗ, заводом ім. Малишева, Турбоатомом, заводом ім. Шевченка, авіаційним, підшипниковим, Електроважмашем та багатьма іншими, чия продукція добре відома і в Україні, і в світі. У Харкові вироблялось 100% усіх українських парових турбін, 60% тракторів, 55% підшипників, 50% верстатів із програмним управлінням, 50% електромашин тощо. І як це не парадоксально, саме ці підприємства сьогодні перебувають в жалюгідному становищі. Тому відділ намагається надати цим підприємствам посильну допомогу в інформаційному забезпеченні [8].

У цей період на підприємствах, в інститутах відбулося скорочення патентних підрозділів, служб стандартизації. Зменшилася кількість поданих заявок на винаходи, але зросла вартість оформлення заявок, скоротилося використання їх у практичній діяльності (таблиця 3). Це можна проілюструвати статистичними даними по Харківській області. [3]

Таблиця 3

Характеристика винахідницької діяльності

Рік	1991	1992	1993	1994
Кількість авторів винаходів	25263	13040	10041	5529
Кількість використаних винаходів	813	746	422	256

У 2005 р. статистика ще сумніша: з 1000 зареєстрованих патентів в Україні комерціалізується, тобто доходить до виробництва, лише 6. Занепад винахідницької активності негативно вплинув на надходження патентних документів.

Щоб належним чином поповнити фонд відділу новими виданнями патентної та нормативно-технічної документації та не допустити прогалин, у 1992 р. відділ був змушений перейти на комерційні форми обслуговування виробничих колективів, компенсуючи дефіцит коштів на придбання профільних видань. Отже, з березня 1992 р. відділ запропонував установам Харкова нову послугу – платний оперативний абонемент з бібліотечно-інформаційного обслуговування.

У травні 1992 р. на допомогу винахідникам та патентознавцям організований консультаційний пункт з проблемно-правових питань раціоналізаторської та винахідницької діяльності, який очолив компетентний спеціаліст провідної в цій галузі Патентно-інноваційної фірми Є. С. Стогній.

У червні 1992 р. відділом була відновлена практика організації нестандартних форм обслуговування, в Патентно-інноваційній фірмі та в Гіпрококсі відкрито пункти видачі патентної документації, що дало змогу не втратити потенційних та залучити нових читачів.

Інформаційно-бібліографічне обслуговування зорієнтовано на ефективне використання накопичених ресурсів, оперативне забезпечення спеціалістів інформацією про нові досягнення та тенденції розвитку науки і техніки.

У числі заходів, що одержали позитивну оцінку виробничників, можна назвати такі: день якості «Пристрої, технології з поліпшення якості переробки і зберігання сільськогосподарської продукції», підготовлений для Союзу підприємців, день бібліографії «Нове в технології текстильної промисловості» для фабрики «Червона нитка» та концерну «Епос», «круглий стіл», проведений спільно з НТБ проектного інституту

«Гіпрококс» за темою «Охорона довкілля», бібліографічний огляд «Автоматизація в управлінні підприємством. Локальні мережі на персональних ЕВМ», проведений на швейній фабриці ім. Тінякова, та інші.

Масові заходи, що проводилися у трудових колективах, спрямовувалися на допомогу в вирішенні конкретних завдань замовників: екологія, сертифікація, якість продукції, способи очищення води та повітряного басейну, організація маркетингової діяльності, нове в патентному законодавстві і таке інше. Більшість заходів, що організовувалися на виробництві, були проведені спільними зусиллями кількох відділів ХДНБ ім. В.Г. Короленка: інформаційного, літератури іноземними мовами та масової роботи.

Інтенсивно здійснювалося довідково-бібліографічне обслуговування. Зростала кількість довідок (таблиця 4).

Таблиця 4

Кількість виконаних довідок

Рік	1991	1992	1993	1994	1996	1997
Кількість довідок	1340	1501	2014	2128	2364	2525

Пропаганда бібліотечно-бібліографічних знань здійснювалась відповідно до існуючої системи, що включає різноманітні форми і методи: – індивідуальні та групові консультації з питань методики визначення класифікаційних індексів різних систем класифікацій, проведення різних видів патентного пошуку, характеристики патентних бюлетенів і довідково-пошукового апарату до них, патентного законодавства: екскурсії з ознайомлення з інформаційними ресурсами відділу; лекції, що читаються безпосередньо на підприємствах, у наукових установах за такими темами: «Методика використання патентних та нормативно-технічних документів при проведенні НДР та ДКР», «Основні джерела інформації про нормативно-технічну документацію», «Охорона промислових зразків за законодавством України», «Фонди ХДНБ ім. В. Г. Короленка на допомогу науці і виробництву» та ін.

Найефективнішою формою інформування залишається групове інформування спеціалістів установ Харкова про нові надходження патентної документації. У зв'язку зі скороченням патентних підрозділів в установах кількість абонементів зменшується з 75 до 50 у 1992 р.

Індивідуальним інформуванням на той час було охоплено 10 абонентів ХЦ НВП «Метрологія», які одержували інформацію про нові надходження з 20 замовлених тем.

Для повного розкриття фонду у роботу з каталогами і картотеками були включені нові рубрики відповідно до рекомендацій про деідеологізацію ДПА. Розпочато редагування структури тематичної картотеки «Винахідництво. Раціоналізація. Стандартизація». До картотеки увійшли нові рубрики про маркетинг інформаційної продукції, винахідницьку та патентно-ліцензійну роботу, патентне законодавство суверенних України, Росії. У нумераційному каталозі нормативно-технічної документації розширено типологію внесених змін у зв'язку з появою нового виду документів – державних стандартів України.

Певним досягненням у підвищенні інформаційних можливостей ДПА відділу стала реорганізація словникового каталогу НТД у допоміжний алфавітно-предметний покажчик до нумераційного каталогу НТ та ТД.

Розширюються та зміцнюються зв'язки з державними промисловими підприємствами, науковими установами, комерційними та приватними структурами, Харківською обласною Радою товариства винахідників і раціоналізаторів (ХОРТВіР), Будинком техніки, Будинком дитячої та юнацької творчості, Благодійним фондом захисту та підтримки авторів інтелектуальної власності ім. М.А. Куцина.

Масштабними та яскравими були заходи Благодійного фонду ім. М.А. Куцина для винахідників Харкова та Харківської області, які протягом кількох років проходили у стінах Бібліотеки. У рамках цих заходів проводився щорічний конкурс на кращий винахід або ноу-хау, Лауреати конкурсу нагороджувалися золотими і срібними нагрудними знаками, дипломами та грошовими преміями; талановитим студентам присвоювалося звання «Стипендіант Фонду» з виплатою щорічної підвищеної стипендії.

У культурно-просвітницькій діяльності відділу набули популярності «круглі столи» – своєрідна форма спілкування фахівців, винахідників, науковців, студентської молоді з метою пропаганди новітніх технологій з різних галузей науки і виробництва. «Круглі столи» завжди збирають велику аудиторію та одержують схвальні відгуки учасників. Згодом відділ

започаткував цикли заходів: «Конкурентоспроможність – продукт галузі і регіону», «Екологія довкілля». Цикл «круглих столів» «Наука на сторожі здоров'я нації» – має постійного ведучого В.В. Россіхіна, доктора медичних наук, винахідника, професора кафедри урології ХМАПО та кафедри біотехнології НТУ «ХПІ». Системність та циклічність просвітницьких заходів підвищує їх ефективність.

На початку цього етапу починається розробка й у 1992 р. вже впроваджується у роботу відділу такі операції як облік читачів відділу, відвідувань читального залу, видачі документів, оповіщень абонентів патентної інформації, МБА ВТЛ в автоматизованому режимі. Ведення цих операцій на ЕОМ дозволяло своєчасно виявляти абонентів-боржників і значно скоротити працевитрати, потрібних для ведення статистичного обліку.

Минуло майже 10 років, змінювалися технології обслуговування читачів та абонентів, але база «Читачі ВТЛ» працює і сьогодні.

З 1997 р. відділ комплектує патентний фонд на електронних носіях – це БД «Патенты России». До березня 2003 р. описи винаходів на патенти України надходили на паперових носіях. З 2003 р. відділ одержує БД «Патенты СНГ», з 2005 р. БД «Винаходи в Україні», з 2006 року – «Товарные знаки России», і нарешті кумулятивна база даних «Промышленные образцы России» з 1993 р. до 2004 р.

Перехід на комплектування електронними носіями є дуже вчасним, оскільки у відділі не залишилося вільних площ для розміщення патентного фонду на паперових носіях. А кожен CD-Rom диск надає повнотекстову інформацію близько трьох тисяч патентних документів.

Усвідомлюючи значення патентної інформації та її переваги для проведення патентного пошуку саме в базах даних, розпочалося активне рекламування бази послуг відділу. Це були презентації з метою залучення користувачів та установ міста для укладання договорів на інформаційне забезпечення. Такі презентації у відділі організовуються і сьогодні для визначення шляхів співробітництва з користувачами та установами міста, для пошуку нових партнерів та спонсорів.

З 1999 р. у відділі створено власну базу даних «Швидка довідка». Спочатку це була бібліографічно-фактографічна БД, що включала описи періодичних видань з питань патентознавства, винахідництва, інноваційного розвитку та стандартизації. Але прийняте рішення надавати інформацію у системі ІРБІС для подальшого розміщення на сайті Бібліотеки.

У 1999 р. у відділі розпочалося створення ЕК «Стандарти», але сьогодні він законсервований, адже такий ЕК створюється у системі ІРБІС. У 2010 р. працівниками відділу створена БД «Стандарти з інформації, бібліотечної та видавничої справи». Усі стандарти (національні, міждержавні, міжнародні) та інші нормативні документи, що діють на території України, предметизовані. Створений двомовний предметний рубрикатор (українською та російською мовами). На жаль, Бібліотека поки не має можливості розмістити БД на своєму сайті для всіх користувачів мережі Інтернет.

Через відсутність комплектування патентною документацією працівники відділу в обслуговуванні читачів використовують ресурси мережі Інтернет для підготовки інформаційно-масових заходів, а також для відновлення фонду при перевірці його на наявність. Для віддалених користувачів створюються віртуальні виставки, виконуються віртуальні довідки.

У 2006 р. у Міжнародний день інтелектуальної власності відбулася презентація Центру інформаційної підтримки винахідництва створеного при відділі. Основні напрямки роботи Центру – консультаційна допомога винахідникам; інформаційне забезпечення; просвітницька діяльність з популяризації патентних фондів, технічної творчості та інтелектуальної власності; видавнича діяльність; науково-дослідна робота, орієнтована на вивчення інформаційних потреб користувачів, галузевих фондів патентів та нормативно-технічних документів тощо.

Державну політику сприяння інноваційній діяльності, зокрема, таку її складову, як інформаційне забезпечення, Центр інформаційної підтримки винахідництва виконує шляхом надання послуг, проведення заходів, застосування різних форм і методів бібліотечно-інформаційного обслуговування.

Зі створенням Центру вектор діяльності відділу спрямовується на інформаційне забезпечення інноваційних процесів. Центр запропонував своїм користувачам нову форму просвітницької діяльності – презентації винаходів харків’ян. Головне завдання таких презентацій – сприяння просуванню на інтелектуальний ринок перспективних винаходів та інших об’єктів промислової власності, пошук потенційних інвесторів.

Усім винахідникам, які презентували свої винаходи, була надана інформаційна підтримка: на сайті Бібліотеки, в читальному залі були розміщені рекламні плакати, інерв’ю з винахідниками неодноразово були показані на телебаченні (у програмах «Актуальні технології», «Дзеркало

науки», «Фабрика ідей») і пролунали по обласному та національному радіо.

Особливу увагу працівники Центру приділяють проблемі розвитку інтелектуального потенціалу молоді. «Щоб стати у цьому житті успішним – необхідно оволодіти знаннями про інтелектуальну власність» – наголосив М.В. Паладій, голова Державного департаменту інтелектуальної власності [11]. Ці слова стали гаслом для учнів «Школи молодого винахідника», організованої у відділі, яку сьогодні відвідують студенти багатьох ВНЗ Харкова. Для студентів організовуються екскурсії, практичні заняття з основ патентного пошуку та патентних досліджень, роботи з патентною документацією, довідково-пошуковими покажчиками, електронними базами даних, бібліографічні огляди, лекції, консультації патентного повіреного, майстер-класи з теорії вирішення винахідницьких задач, творчі зустрічі з видатними винахідниками. Слухачі школи беруть участь у «круглих столах», днях патентознавця, науково-практичних конференціях тощо.

Справжньою подією для науковців, винахідників та молоді Харкова була творча зустріч з директором Центру вивчення винаходів і інновацій ім. Лемельсона Смітсонівського інституту у Вашингтоні (США) – доктором Артуром Молело. Харківська молодь була приємно вражена тим, що фонд Лемельсона надає підтримку молодим винахідникам Європи. Приємно було і те, що всі запитання молоді лунали англійською мовою. Інформація про американський досвід Центру вивчення винаходів і інновацій та означений захід була надрукована в журналі «Інтелектуальна власність», а на обласному радіо пролунало інтерв'ю із завідуючою відділом, в якому була проведена паралель між роботою Центру інформаційної підтримки винахідництва, який має такі самі цілі як і американський центр, але не має фінансові підтримки.

Центр інформаційної підтримки винахідництва запропонував для студентської молоді святкування Дня науки – ще одну можливість для науковців розповісти про нові дослідження, інноваційні розробки, а для слухачів доторкнутися до світу науки, отримати нові знання. Такі заходи дуже важливі сьогодні, коли на перший план виходить економіка знань, а провідні країни світу пов'язують майбутнє з інноваційним шляхом розвитку. Святкування дня науки – це корпоративний проект, до якого приєднуються всі обслуговуючі відділи Бібліотеки, організовуючи «трибуни вченого», творчі зустрічі, презентації винаходів, лекції,

спеціалізовані екскурсії, присвячені історії науки, техніки, винахідництва, видатним вітчизняним та зарубіжним вченим.

У першому десятилітті XXI ст. культурно-просвітницька діяльність відділу набуває фундаментального значення. У діяльності відділу переважають вагомі, масштабні заходи. І день науки працівники відділу планують святкувати спільно з вузами, науково-дослідними інститутами, намагатимуться зробити цей день святом усього міста.

Працівники відділу щороку беруть участь у престижній Міжнародній конференції «Сотрудничество для решения проблем отходов». Учасниками якої є фахівці не тільки з України, а й з країн близького (Росії, Білорусії, Латвії, Грузії, Молдови) та далекого зарубіжжя (Італії, Німеччини, Чехії, Франції, Туреччини). До заходу завжди готується тематична виставка науково-технічної літератури, розповсюджується каталог виставки «Утилізація відходів», який готується на замовлення організаторів. У матеріалах конференції щороку рекламуються фонди та послуги бібліотеки Центру інформаційної підтримки винахідництва. На сайті youtube розміщено відео інформацію про фонди Бібліотеки.

До Дня винахідників і раціоналізаторів України за підтримки Харківського центру науково-технічної та економічної інформації відділ спільно з ХОРТВіР організовується науково-практична конференція «Проблеми винахідницької та раціоналізаторської діяльності в Харківській області». У конференції беруть участь представники державної влади: головне управління освіти та науки, головне управління промисловості, транспорту та зв’язку Харківської обласної державної адміністрації, представники системи правової охорони інтелектуальної власності – Державного департаменту інтелектуальної власності (Київ). Працівники відділу щороку доповідають про проблеми та успіхи в інформаційному забезпеченні винахідницької діяльності. Успіхи відділу в роботі з винахідниками, раціоналізаторами, творчою молоддю неодноразово відзначались нагородами. У 2010 р., вперше за час існування відділу, Департамент інтелектуальної власності відзначив Бібліотеку Почесною грамотою за вагомий внесок в інноваційний розвиток Харкова і регіону. З 2010 р. триває активна співпраця відділу з журналом «Інтелектуальна власність», який є головним професійним журналом патентних повірених, менеджерів з інтелектуальної власності, винахідників. У 2010 р. у часописі надруковано три статті про роботу відділу. Допомагав у роботі відділу і Музей правової охорони з інтелектуальної власності, який надіслав для віртуальної виставки «З історії патентного фонду» копію унікального

першого патенту незалежної України 1918 р. До 90-річчя правової охорони інтелектуальної власності Музей подарував відділу сувенірну гравюру першого патенту незалежної України та ювілейний годинник з календарем Департаменту інтелектуальної власності.

Щороку Центр інформаційної підтримки винахідництва організовує «круглий стіл», присвячений святкуванню Міжнародного дня інтелектуальної власності. Це святкування надає можливість підкреслити значення інновацій у повсякденному житті людини, звернути увагу суспільства на проблеми винахідництва та патентознавства. У цей день ХОРТВіР завжди підбиває підсумки конкурсу «Молодий новатор Харківщини», започаткований Центром інформаційної підтримки винахідництва та ХОРТВіР у 2008 р.

Залучення молоді до наукового пошуку та винахідницької діяльності, створення нової хвилі творчих користувачів – головне завдання обох проектів – Школи молодого винахідника і конкурсу – «Молодий новатор Харківщини».

Важливою ланкою в інформаційному забезпеченні інноваційної діяльності є видавнича діяльність відділу. Сьогодні урізноманітнилося коло видань, підготовлених працівниками відділу. Це не тільки бібліографічні покажчики, створені на замовлення науково-дослідних інститутів та установ міста, а й каталоги виставок та біобібліографічні покажчики циклу «Винахідники Харківщини», присвячені винахідникам – користувачам відділу. Видання розповсюджуються на масових заходах, особливо на міжнародних та міських конференціях, розміщуються на сайті Бібліотеки.

Віртуальні виставки сьогодні вважають електронними публікаціями. Готуючи віртуальні виставки, відділ істотно збагатив просвітницьку діяльність з популяризації фондів, вивів її на новий науково-інформаційний рівень. Усі віртуальні виставки, підготовлені працівниками відділу, розраховані перш за все на молодь, оскільки віртуальне середовище – це вибір сучасної молоді. Тому більшість виставок присвячена історії винахідництва, історії патентного фонду ХДНБ ім. В.Г. Короленка, видатним ученим минулого століття.

Підсумовуючи діяльність відділу в цей період, неможливо не відзначити, що сьогодні в інформаційній та просвітницькій діяльності актуалізуються принципи, закладені фундаторами, засновниками Бібліотеки в перші роки її існування. Вдосконалюються форми та методи роботи, що пов’язане сьогодні з інформатизацією суспільства.

Інформаційна та просвітницька діяльність збагачуються змістовно, урізноманітнюються форми роботи, орієнтовані на сучасного користувача. Впровадження інформаційних технологій підвищує якість інформації, мультимедійні засоби активізують увагу користувачів, підвищують інтерес до теми. Нові форми роботи удосконалюються, узагальнюється набутий досвід та взаємозв'язок традицій та інновацій. У руслі розвитку цієї діяльності вдосконалюється співробітництво з центрами розвитку інновацій, громадськими та політичними організаціями, науково-дослідними інститутами та навчальними закладами.

Важливу роль в інформаційній та науково-просвітницькій діяльності відділу відіграють масштабні комплексні науково-просвітницькі заходи та проекти, розроблені й підготовлені працівниками відділу за останні 10 років. Ці заходи готувались з урахуванням сучасної наукової, суспільної затребуваності, і сприяли формуванню іміджу відділу як центру наукових знань та інформаційного забезпечення науки, освіти та виробництва. Тому у 2009 р., коли у Бібліотеці була змінена структура, відділ отримав нову назву – відділ науково-інформаційного забезпечення інноваційних процесів, і сьогодні така назва відповідає завданням сучасності.

У відділі докладають зусилля до розвитку творчості та наукової думки науковців, виробничників, молоді. Працівники відділу пишаються тим, що у наукових та технічних досягненнях інженерно-технічних працівників Харкова є скромна частка їхньої наполегливої праці.

Література

1. Багалей, Д.И. [Речь при Открытии филиального отделения Харьковской общественной библиотеки] // Очерки из русской истории [в 2 т.]. – Харьков: Тип. «Печат. дело», 1911 – Т. 1: статьи по истории просвещения. – С. 530 – 532.

2. Габель, О. М. Материалы по истории Харьковской государственной научной библиотеки им. В.Г. Короленко, 1910 – 1940 гг. В 5-ти томах – Х., – 228 л.(Папка 1: работа филиальных отделений).

3. Гонтаренко, Л.Д. Фонд патентів і стандартів як складова частина інформаційного потенціалу регіону // Документально-інформаційні ресурси ХДНБ ім. В.Г. Короленка: зб. наук. ст. – Х., 1996. – Вип. 2. – С. 27 – 35.

4. Гончарова, І.С. Для правофлангових 7 річки / І. С. Гончарова, Н. Кіслер // Соціаліст. культура. – 1963. – № 4. – С. 33 – 34.

5. Мірошниченко, Г. Пропагуємо технічну книгу // Соціаліст. культура, 1957. – № 2. – С. 21 – 22.

6. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1946 – 1950: сб. док. и материалов. – К., 1980. – С. 188 – 189.

7. Промышленность и рабочий класс Харьковщины, 1917 – июнь 1941: сб. док. и материалов / Гос. арх. Харьк. обл., Парт. арх. Харьк. обкома компартии Украины.; [сост.: Л.А. Адаменко и др.; редкол.: Е.В. Дячилев и др.]. – Харьков : Прапор, 1986. – 224 с.

8. Прохорова, В.Г. Внесок відділу технічної літератури в патентно-інформаційне забезпечення інноваційної діяльності міста Харкова // Короленківські читання: матеріали наук.-практ. конф. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка. – Х., 2008. – С. 31 – 42.

9. Прохорова, В.Г. Гончарова Інна Сергіївна. Внесок в організацію та становлення відділу технічної літератури // Короленківські читання: матеріали наук.-практ. конф. – Х., 2006. – С. 67 – 72.

10.Прохорова, В.Г .З історії патентних фондів ХДНБ ім. В.Г. Короленка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: //korolenko.kharkov.com.

11. Севостьянова, П. День винахідника і раціоналізатора – свято інтелекту як особливої цінності людини! / П. Севостьянова // Інтелект. власність. – 2008. – № 8. – С. 83 – 86.

12. Сучалкіна, О.В. Історичні передумови структурних перетворень у ХДНБ: 1886 – 1936 рр. / О. В. Сучалкіна, К.Д. Тараманова // Історія ХДНБ ім. В. Г. Короленка: пошуки, дослідження, відкриття: зб. наук. ст. – Х., 1996. – Вип. 1 – С. 4 – 12.

13. Хавкина, Л.Б. Юбилей Харьковской общественной библиотеки: [25-летие ХГБ] // Библиотекарь. – 1912. – Вып. 1. – С. 8 – 18.

Г.О. Туркот

ІСТОРІЯ АБОНЕМЕНТІВ ХГБ (1886 – 1933 рр.)

Висвітлюється історія створення абонементів. Повідомляється про заходи із залучення читачів завдяки організації 2-го і 3-го розрядів. Наводяться статистичні дані про кількість читачів, виданих книжок тощо.

Ключові слова: *абонемент, дешевий абонемент, підписчик, ХГБ.*

Освещается история создания абонементов. Сообщается о мерах по привлечению читателей благодаря организации 2-го и 3-го разрядов. Приводятся статистические данные о количестве читателей, выданных книг и т.д.

Ключевые слова: *абонемент, дешевый абонемент, подписчик, ХГБ*

Найпопулярнішою формою обслуговування користувачів у бібліотеках завжди був і залишається абонемент. З часом вдосконалювалися його традиційні форми і виникали нові. Абонемент реагує на зміни в суспільстві. Це дає йому можливість не здавати свої позиції й у вік інтернетизації.

Історія абонементів ХГБ розпочалася в день відкриття Бібліотеки. Абонемент був платним. Той, хто хотів ним користуватися, вносив 3 крб «підписних» та 1 – 2 крб заставних грошей. Абонемент відкривався на один рік, а застава була потрібна, щоб компенсувати можливу втрату книги. За користування однією книгою треба було заплатити 30 коп. на місяць, за дві – 50 коп., а читання журналів коштувало 75 – 80 коп. на місяць. Зрозуміло, що такі витрати були під силу тільки досить заможним читачам. Щоб зрозуміти дійсну вартість послуг абонемента, можна їх порівняти з існуючими на той час цінами, зокрема, на польові культури, вирощені в Харківській губернії (за відомостями Департаменту землеробства 1881 – 1885 рр.). Ціни 1885 року: жито – 49 коп. за пуд (≈ 3 коп. за кг), гречка – 63 коп. за пуд (≈ 4 коп. за кг), кукурудза – 51 коп. за пуд (≈ 3 коп. за кг), картопля – 18 коп. за пуд (≈ 1 коп. за кг). У газеті «Южный край» від 5 січня 1886 р. містяться такі відомості: мішок борошна у 5 пудів (тобто 80 кг) 1-го сорту коштував 9,25 крб, тобто 12 коп. за кг.

Таким чином, можна зробити висновок, що ціни, введені на 1-му розряді абонемента ХГБ були досить високими і не дозволяли малозабезпеченим харків'янам стати його читачами. Втім, щоб якось допомогти незаможним харків'янам, які мали потребу в читанні літератури, Правління Бібліотеки щороку запроваджувало кілька безплатних абонементів, в першу чергу для вчителів та учнів. У звіті ХГБ за п'ятий рік існування (1890 –1891 рр.) вказано, що незаможним студентам харківських вузів було надано 15 безкоштовних абонементів.

Загальними зборами, які відбулися 4 червня 1886 р., встановлювався тільки річний абонемент, хоча згодом виявилося, що значно більшим

попитом користується місячний абонемент. Тому було прийняте рішення про розповсюдження місячного платного абонемента та видачу «дешевих» книг додому.

Бюджет Бібліотеки складався з одноразових пожертвувань, плати за читання вдома та концертів і спектаклів на користь Бібліотеки. Зрозуміло, що плата за читання була основним джерелом прибутку, тому було важливо, щоб літературу додому брало якомога більше читачів. Відзначимо такий цікавий момент: членські внески у розмірі 3 крб почали надходити ще 1885 р., тобто до відкриття ХГБ. Ці кошти враховувались як пожертвування. Не менш важливо було зберегти цінні і рідкісні книги. Тому було вирішено не видавати їх додому, а надавати для користування тільки в кабінеті для читання.

У серпні 1887 р. у зв'язку з необхідністю одержання додаткових коштів для зміцнення Бібліотеки та на функціонування безплатної читальні плата за одержання 1 – 2 книг на місячному абонементі була підвищена на 5 коп., а на піврічному – на 10 коп. Для тих, хто брав кілька книжок, від 20 коп. до одного карбованця.

Однакова для всіх застава 2 крб незалежно від кількості взятих книжок була визнана незадовільною і залишена тільки для тих, хто брав 1 – 2 книги, а за 3 і 4 книги плата збільшувалася на 1 карбованець за кожну. Це рішення Правління визначило як тимчасове і вважало за необхідне з часом, завдяки зростанню кількості підписчиків, зменшити плату за видачу книжок і журналів додому. І такі плани були досить реальними, адже, якщо в перший місяць існування ХГБ мала тільки 220 підписчиків, то на кінець вересня 1887 р. їхня кількість досягла 650 осіб.

Зростав потяг до Бібліотеки і серед представників малозабезпечених класів, проте вони не мали коштів для відкриття абонемента. Правління Бібліотеки спробувало вирішити цю проблему, адже ще до відкриття ХГБ обговорювалося питання про створення відділу книг для народного читання. Для цього навіть було виділено 150 крб, одержаних як благодійні внески.

На загальних зборах наприкінці першого року роботи ХГБ, у 1887 р., йшлося про те, що Бібліотека, яка отримує допомогу від міста, задовольняє потреби меншості жителів Харкова, а необхідно зробити її доступною для простого народу. Пропонувалося видавати дешеві книжки для читання вдома по святах безкоштовно, але із заставою (20 коп.). Висловлювалася також думка, що більшість простих людей живе в непридатних для читання умовах, тому потрібно відкривати читальні. Йшлося також про те,

що у трудящих навряд чи знайдеться час для читання у будні. Голова зборів звернув увагу присутніх на неможливість швидкого розв'язання такого складного питання. За його висловом, не можна розхитувати підмуровок Бібліотеки постановкою нового завдання, до вирішення якого ХГБ ще не готова. Тим більше, що двері ні для кого не зачинені. Це – заклад міський, всесословний, але поки що призначений для інтелігенції, якою переважно і підтримується. Збори обмежилися дорученням Правлінню розробити пропозиції з цього питання. У той же час Правління намагалося хоч якось допомогти незаможним харків'янам, які потребували книжок для своєї професійної діяльності. Тому 20 листопада 1888 р. було ухвалене рішення: прийняти до числа членів Бібліотеки без внеску (3 крб) усіх учителів міських шкіл. Таким чином, учителі безкоштовно отримували річний абонемент ХГБ.

У 1888 – 1889 звітному році було прийняте рішення розподілити між членами Правління відділи Бібліотеки з тим, щоб своєчасно отримувати відомості щодо поповнення фондів відділів.

На загальних зборах членів Бібліотеки 8 грудня 1889 р. була прийнята пропозиція М.А. Гредескула щодо організації більш дешевого спеціального абонемента для осіб, заради яких видаються дешеві книги. Відповідно до цього рішення було створено комісію, що складалася з членів Правління А.П. Грузинцева, А.О. Яковлевої, М.А. Маслова, В.Я. Данилевського, члена Бібліотеки І.А. Павловського, який замінив М.А. Гредескула. Комісія розробила пропозиції і надала їх Правлінню.

Було вирішено, що абонемент матиме назву «дешевий». Матеріальну відповідальність за організацію роботи «дешевого» абонемента було покладено на М.Л. Городецьку. Видачу книжок намічалося здійснювати тільки у недільні та святкові дні. Підписчик мав право тримати в себе книжки протягом трьох тижнів. Задля «дешевого» абонемента були придбані найдешевші видання, укладений перший систематичний каталог абонемента. Галузевої літератури було зовсім мало, з художньої – лише зібрання творів О.С. Пушкіна та І.С. Тургенєва.

11 березня 1890 р. «дешева бібліотека» (3 розряд) для незаможних верств населення була відкрита. Плата за користування 1 – 2 книгами становила 5 коп. на місяць, при 20 коп. застави за одну та 30 коп. за дві книги. Книжки видавалися спочатку тільки у вихідні та святкові дні, а з 1 серпня ще й по середах. Восени відкриття «дешевого абонемента» зробило можливим значно розширити кількість соціальних груп, що є читачами ХГБ. Очолювала «дешевий» абонемент комісія у складі трьох

членів Правління під керівництвом професора В.Я. Данилевського. Усі роботи добровільно виконувала невелика група осіб – головним чином вчительки недільної школи Христини Алчевської. Цим пояснюється той факт, що першими абонентами «дешевої бібліотеки» були учні харківських недільних шкіл.

Працівники «дешевого» абонемента уважно придивлялися до нових груп читачів, вивчали літературні запити підписчиків, кількість яких постійно збільшувалася (таблиця 1).

Таблиця 1

Розподіл підписчиків за місяцями 1890 року

Місяць	Підписчики		
	прибули	вибули	приріст
березень	60	1	59
квітень	103	14	89
травень	67	13	54
червень	110	35	75
липень	69	37	32
серпень	66	53	13
вересень	93	39	54

У 1889 – 1890 звітному році в документах Бібліотеки вперше був виділений розділ «Звіт за абонементом» і вказана кількість абонентів – 679. Для максимально точного і детального ознайомлення зі складом підписчиків та їхніми літературними уподобаннями значної уваги надавалося статистичному обліку. В абонентну книжку записувалися такі відомості про підписчика: вік, віросповідання, освіта та місце проживання. Матеріалами для вивчення літературних уподобань підписчиків були абонементні книги та листки з номерами абонемента та одержаних книг. Крім того, при видачі книжок на руки на зворотному боці палітурки записувався номер абонента, якому ця книга була видана, що дозволяло виявляти, які саме підписчики вимагають ту чи іншу книгу.

Підписчиків «дешевого абонемента» обслуговували дев’ять працівниць. До їхніх обов'язків входило заповнення касової книги, приймання вимог та записування в абонементні книжки, приймання повернутих книжок. Відкриваючи «дешевий абонемент» Бібліотека

свідомо йшла на збитки, адже плата за читання не перекривала витрати на його утримання.

За рішенням загальних зборів 9 грудня 1890 р. було засновано другий розряд абонемента з дещо нижчою передплатною вартістю, ніж перший (20 коп. на місяць та заставою 1 крб). Проте, якщо читачі 1-го розряду отримували нові книжки, то читачі 2-го розряду такої можливості не мали, їм не видавалися щойно надруковані книги та журнали за останні 12 місяців.

Заснування 2-го і 3-го розрядів сприяло залученню до Бібліотеки значної кількості нових читачів різного соціального стану і позитивно відбилося на авторитеті ХГБ. «Дешева бібліотека» (або 3 розряд) стала прототипом народних бібліотек Харкова і Харківської губернії.

Важливою турботою Правління була каталогізація фондів, яка спочатку обмежувалася записом книжок до «матеріальної» книги і до тимчасового каталогу. Практично одразу після відкриття розпочалося складання систематичного каталогу Бібліотеки, який був надрукований влітку 1887 р. у кількості 600 примірників, з трьома доповненнями. Каталог майже повністю розійшовся до кінця 1888 р. і Правління було змушене розпочати складання нового каталогу, що був надрукований наприкінці 1889 р. у кількості 1200 примірників. До каталогу ввійшло понад 12 тис. назв книг (крім періодичних видань). Це у 1,5 раза більше, ніж у першому каталозі разом з доповненнями. Облік книг на абонементі здійснювався в «матеріальній» та «алфавітній» книгах.

На засіданнях Правління, які відбулися 13 лютого і 10 квітня 1891 р., було вирішено підготувати доповнення до каталогу двох перших розрядів та до каталогу третього розряду. Перше доповнення до каталогу у кількості 510 примірників надійшло у продаж 12 вересня 1891 р. Доповнення мало допоміжні покажчики, обсяг його становив 13,5 друкованих аркушів. Примірник без оправи коштував 50 коп., 55 коп. – у папці. Каталог книг абонемента 3-го розряду, надрукований у кількості 510 примірників, обсягом 2,5 друкованих аркушів, надійшов у продаж наприкінці липня цього ж року за ціною 10 коп. за примірник. Робота з удосконалення системи каталогів абонемента продовжувалася і в наступні роки.

У звіті за 5-й рік роботи Бібліотеки (1890 – 1891 рр.) вказано, що 26 вересня 1890 р. ХГБ мала 376 підписчиків, а на 26 вересня 1891 р. – 471. Приріст становив 25%.

У 1891 – 1892 рр. було введено статистичний облік підписчиків за віком, за родом занять і за освітою (таблиця 2).

Таблиця 2

Розподіл підписчиків за віком у 1889 – 1892 роках

Дорослі		Підлітки		Діти		Разом	
кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
854	55,1	447	28,8	249	16,1	1550	100

Більшість підписчиків – учні гімназій, училищ, семінарій. Робітники, службовці, торговці, домогосподарки становили меншість.

Правління Бібліотеки з надзвичайною відповідальністю ставилося до обліку одержаних від читачів коштів. Для контролю за правильністю їх надходження за місячним абонементом були впроваджені спеціальні марки.

Відкриття 3-го розряду призвело за 7 місяців до збільшення числа підписчиків Бібліотеки на 29%. На 26 вересня 1891 р. у 3-му розряді нараховувалось 1018 назв або 1992 книги. До обов'язків співробітниць 3-го розряду входило ознайомлення з книгами. Кожна книга прочитувалася співробітницею, яка записувала зміст книги та її оцінку в спеціальний зошит. Знання фонду викликало довіру у читачів, і вони зверталися до співробітниць за допомогою у виборі книжок. Такий характер видачі книг давав можливість керувати читанням підписчиків. Працівники абонемента не дозволяли собі тиснути на читачів, а просто радили, що почитати особам, які мали труднощі в користуванні каталогом. Це стосувалося в першу чергу дітей. Для полегшення видачі на книгах робилися наклейки певного кольору: белетристика – червоні, дитяча література – сині і т. п.

На шостому році існування абонемента ХГБ Правління звернуло увагу на необхідність перегляду фонду та вилучення з нього брудних та дефектних книжок. Було вирішено вести облік таких книжок у зошиті обліку і ставити відповідну позначку на каталожних картках. Ті книжки, які можна було відновити, віддавали до палітурні. Майже всі зношені книжки належали до розділу «Белетристика». По можливості, ці книжки знову купувалися.

За затримку повернення книг існувала пеня. У 1893 – 1894 звітному році пеня була знижена з 5 до 3 коп. на день. Підписчикам, які довго не повертали книги, розсилалися нагадування. Працівниці абонемента неодноразово порушували питання про полегшення процесу видачі книг. Вони пропонували розставити книги за галузевими розділами. У травні 1893 р. це питання було вирішене позитивно. Усі книги 3-го розряду, які розміщувалися за датою надходження, були розставлені за галузевими розділами. Ніяких нарікань з боку підписчиків це не викликало.

На 26 вересня 1893 р. у 3-му розряді нараховувався 591 підписчик, тобто на 116 більше, ніж на цю дату 1892 року. 20 березня 1895 р. у складі абонемента 1-го розряду був відкритий журнальний абонемент.

У 1895 – 96 звітному році абсолютні цифри підписчиків 1 розряду розподілилися між трьома категоріями (таблиця 3).

Таблиця 3

Розподіл підписчиків за категоріями в 1895 – 1896 рр.

Роки	I		II		I + II		III		Разом	
	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
На 1 листопада 1895 р.	290	27,2	107	10,0	397	37,2	669	62,8	1066	100
На 1 листопада 1896 р.	353	30,9	113	9,9	466	41,8	677	58,2	1143	100

Отже, відносна кількість підписчиків двох перших категорій була приблизно рівною. Тобто на кінець 1896 р. встановилась певна кількість підписчиків, які погодилися вносити доплату за користування журналами.

Працівники Бібліотеки розуміли, що досягнута в перші роки існування журнального абонемента стійкість його показників у майбутньому може змінитися, адже значна кількість підписчиків ХГБ покинула її через те, що не мала можливості читати нові журнали. Тобто Бібліотеку покинули саме читачі журналів, які погодилися платити більше і перейшли до приватних бібліотек, щоб знайомитися з новими журналами регулярно. Після запровадження журнального абонемента в ХГБ члени Правління сподівалися, що ці читачі повернуться і це підвищить кількість читачів І категорії.

Проведений членами Правління ХГБ аналіз читання журналів показав, що найбільший попит на них існує одразу після виходу з друку. Вже через три місяці після виходу журналу читачі не хочуть доплачувати за читання

навіть 10 коп. на місяць. Відкриття журнального абонемента все ж таки позитивно відбилося на роботі Бібліотеки: кількість відмов на видачу журналів зменшилася з 55,6% до 14%.

Той факт, що підписчиків, які оплачують 30-копієчну надбавку за читання журналів, утричі більше, ніж тих, які платять 10-копієчну, дозволив зробити висновок, що через 4 місяці після виходу журнал можна видавати всім підписчикам 1-го розряду зовсім без доплати. І Правління узаконило це.

Майже у кожному звіті про роботу Бібліотеки відзначалося варварське ставлення читачів до книжок. Це стосується не тільки абонентів 3-го розряду, окремі аркуші і цілі розділи вирізалися з наукових видань, на полях книг робилися надписи, деякі книги зовсім не поверталися. З метою контролю за таким явищем у 1891 – 1892 рр. на палітурках книг наклеювався білий білет з позначенням числа ілюстрацій і додатків. Службовці були зобов'язані, одержуючи від читача книгу з таким аркушем, перевіряти наявність ілюстрацій та додатків. Були виявлені випадки пропажі книжок, які не видавалися додому. Здавалося, що повна ізоляція книгосховища від інших приміщень Бібліотеки, здійснена у вересні 1895 р., мала б ліквідувати такі випадки. Проте цього не відбулося. Протягом 1895 – 1896 рр. не було повернено 185 книг, ХГБ зазнала збитків на суму 156 крб. 75 коп.

28 липня 1895 р. члени Правління здійснили ревізію книг 1-го і 2-го розрядів, а дещо пізніше і 3-го. Було виявлено, що на 1 жовтня 1896 р. у1-му і 2-му розрядах нараховувалося 41630 книг і 15555 томів журналів, а у 3-му розряді – 5781 том. Загалом 62966 томів книг і журналів.

Протягом 10-го року існування Бібліотеки на абонементі було обмінено 117796 книжок і журналів. У середньому за день 253 підписчики обмінювали 327 книг. На 1 жовтня 1896 р. у 3-му розряді було 465 абонентів, тобто їхня кількість значно зменшилася у порівнянні з жовтнем 1895 р. (504 абоненти). Аналогічна картина спостерігалася на 1-му розряді: на 7-му році існування ХГБ було 14370 підписчиків, на 8-му – 14080, на 9-му – 12334, на 10-му – 11926, тобто за ці роки їхня кількість зменшилася на 7%. Це явище можна було пояснити відкриттям приватної бібліотеки Бірюкових, найбільшої в місті після ХГБ, та кількох безплатних читалень.

На 10-му році існування ХГБ більшість читачів мала нижчу або незакінчену нижчу освіту (647 – 45,95%), другу за кількістю групу становили ті, які мали середню або незакінчену середню освіту (408 – 28,98%), і третю групу – ті, які навчалися вдома (353 – 25,01%). За родом

занять читачі розподілялися таким чином: учні – 695, особи без певних занять – 310, робітники – 243, службовці – 106, торговці – 23, наборщики – 13, прислуга – 18, домашні господарки – 49, модистки – 17, нижчі чини – 10, півчі – 7, посильні – 5, фельдшери – 4, вчителі – 3, телеграфісти – 2.

На 1 жовтня 1896 р. у 3-му розряді залишалося 465 підписчиків. Протягом звітного року з'явилося 1178 нових абонентів, а вибуло – 1153. Таким чином, на 1 жовтня 1897 р. було 490 абонентів. Причинами ліквідації підписчиками своїх абонементів були названі такі: від'їзд із Харкова (263 особи), брак часу (249 осіб), перехід у 2-й розряд (52), в інші бібліотеки або читальні (23), хвороба (22), значна відстань (17), необхідність залогу (9), заборона начальства (8), «не сподобалися книжки» (7), «перечитав усі книги в 3-му розряді» (4), заборона батьків (2). Через рік, на 1 жовтня 1897 р. у 3-му розряді залишалося 490 підписчиків, з'явилося 1312 нових абонентів, вибуло 1172. На 1 жовтня 1898 р. читачами 3-го розряду були 630 абонентів.

У 1894 р. в абонементному відділі замість абонементних книг були введені картки, які значно полегшили і спростили роботу службовців. 1 березня 1895 р. було затверджено проект нових «Правил підписчика» на абонементі книг, які відповідали новим умовам підписки. Були затверджені кольори абонементних книжок для різних категорій підписчиків, що допомагало здійснювати їх облік. Реєстрація здійснювалася таким чином: для кожного підписчика в абонементі була заведена карта, на якій записувався номер кожної виданої книги (після занесення того ж номера в абонентну книжку, яка залишалася на руках у підписчика); при поверненні книги її номер викреслювався і в абонементній книжці, і на карті.

При такій системі працівники Бібліотеки завжди могли дізнатися, які книжки видані підписчикам, але абсолютно неможливо було відповісти на запитання стосовно певної книги: у кого з підписчиків вона знаходиться. Отже, неможливо було стежити за збереженням книжок, тому що щоб сказати, кому видана книга, необхідно було переглянути карти всіх підписчиків.

З метою поліпшення ведення справ з березня 1897 р. в абонементі була запроваджена нова система реєстрації книжок. Після обговорення кількох способів реєстрації книг, було прийнято систему, запропоновану колишнім членом Правління М.М. Пінто. За цією системою на абонементі встановлювався ящик, в якому були вміщені картки з номерами всіх книг Бібліотеки в послідовному порядку, і ящик з картками, на яких зазначалися

номери всіх підписчиків. Коли підписчику видавалася книга, картка з номером цієї книги виймалася з першого ящика і ставилась у другий за карткою з номером абонента, якому була видана книга, а в перший ящик замість вийнятої картки вкладався білет з номером абонемента. При поверненні книги картки з номером книги поверталися на попереднє місце. Таким чином, з'явилася можливість у будь-який момент дізнатися, чи знаходиться потрібна книга у книгосховищі, чи вона видана, а якщо видана, то кому, крім того, стало можливо дізнатися, які книжки видані кожному підписчику.

До 1900 р. книжки з платного абонемента видавалися тільки жителям Харкова, а потім і мешканцям населених пунктів Харківської губернії. У 1900 – 1901 рр. була введена посада завідуючої абонементом 1-го і 2-го розрядів та господарською частиною Бібліотеки. На цю посаду було запрошено М.І. Чепігу. Всього ж штат службовців абонемента складався з 9 осіб.

У вересні 1900 р. вийшло нове видання каталогу 3-го розряду (основний разом з додатковим). Було надруковано 1200 примірників: 1000 – для продажу, 200 – для використання в Бібліотеці і для розсилки до інших бібліотек. Продавався каталог по 20 коп.

Одним із прогресивних напрямків у роботі ХГБ було відкриття філіальних відділень. Це питання вперше було порушене на загальних зборах 29 листопада 1887 р. – перших зборах після відкриття Бібліотеки. Тоді Правлінню було доручено скласти пропозиції щодо організації філіальних відділень. Перше філіальне відділення було відкрите у Харкові на Петинській вулиці (зараз Плеханівська) 2 лютого 1901 р. у будинку № 44. Цей район був обраний через відсутність тут безплатної читальні. На 1 жовтня 1901 р. фонд філіалу становив 2821 книгу.

Справами філіалу керували спеціальні комісія та комітет, а суперечливі питання вирішували загальні зборі членів ХГБ. У «Правилах філіального відділення Харківської громадської бібліотеки» підкреслювалося, що філіальне відділення надає своїм підписчикам право користуватися за встановлену плату книжками, газетами і журналами вдома, а також безплатно у кабінеті для читання. Зростання кількості підписчиків у філіалі відбувалося повільно. До вересня 1901 р. їхня кількість зросла з 56 до 218. Щоб активізувати цей процес, тимчасово були скасовані застави для більшої частини підписчиків. Серед підписчиків 38% становили робітники, 24% – службовці та особи вільних професій, 17% учні, 18% жінки. Отже,у перші 8 місяців існування філіальне

відділення задовольнило потреби не лише робітників, але й інших верств населення.

У 1901 – 1902 рр. філіальне відділення ХГБ демонструвало матеріали про свою діяльність (звіти, бланки, картки, правила користування абонементом) на виставці з народної освіти у Курську та виставці Харківського повітового земства.

З 6976 відвідувань філіального відділення на 16-му році існування Бібліотеки 5535 припадало на дорослих, 810 – на підлітків і 631 – на малолітніх. У 1902 – 1903 звітному році був виданий (у 500 примірниках) друкований каталог книг філіального відділення. Вартість каталогу у продажу становила 25 коп. Одним з важливих питань діяльності комітету, що керував філіальним відділенням, було придбання нових книг. Цим займалася комісія у складі 12 осіб, члени якої складали списки книг для придбання.

У звіті ХГБ за 1902 – 1903 рр. вміщена «Інструкція для співробітників 3-го розряду абонемента» та «Доповідь Правління про інструкцію для співробітниць 3-го розряду». У доповіді наголошувалося на тому, що в правилах нічого не сказано про необхідність проведення ревізій книжкового майна 3-го розряду, не визначався термін, на який обирається завідувачка та її обов'язки.

В «Інструкції» метою діяльності 3-го розряду, призначеного для незаможного міського населення, є відбір книжок для читання і розподіл коштів на їх придбання. Наголошувалося на тому, що всі три категорії підписчиків – діти, підлітки і дорослі – мають однакове право на задоволення потреб у читанні. 3-й розряд комплектувався виданнями для народу, кращими творами російської та перекладної белетристики, загальнодоступними науково-популярними творами і дитячими книжками, крім новітніх творів художньої літератури, таких, що вперше з'явилися окремими виданнями. Цими творами комплектувалися через рік після їх виходу в світ.

Видача книг на абонементі доручалася групі співробітниць, які працювали почергово. Вся інша робота була розподілена між завідуючою, секретарем та п'ятьма комісіями (абонементною, інвентарною, статистичною, комісією з пошуку коштів, книжковою комісією). Співробітниці 3-го розряду були зобов'язані не менше одного разу на рік здійснювати фактичну ревізію книжок.

Протягом 1902 – 1903 рр. комітетом була зроблена спроба проаналізувати потреби читачів шляхом опитування. Проте ця спроба

виявилася невдалою: з 400 опитувальних листків було повернено лише незначну частину, з якої неможливо було зробити висновки.

Визначний теоретик і практик бібліотечної справи Л.Б. Хавкіна 20 березня 1902 р. внесла на розгляд Правління Бібліотеки проект організації музичного відділу. У проекті йшлося про відсутність у Харкові будь-якого нотного абонемента, хоча в місті існувала потреба в закладі, де можна було б взяти ноти додому. Любов Борисівна пропонувала з метою просвітництва і сприяння музичній освіті харків'ян влаштувати при ХГБ нотний абонемент на зразок паризьких бібліотек. Правління прийняло проект і доручило Хавкіній сформувати комісію для його здійснення.

Незабаром надійшли перші пожертвування і на 4 грудня 1902 р. було одержано 1836 томів нот та 158 книг на суму понад 2 тис. крб. та 178 крб пожертвувань грошима. На користь музичного відділу 22 жовтня в залі Бібліотеки був влаштований концерт з танцювальним вечором, який дав чистого прибутку 318 крб. 18 коп. Із коштів головної дирекції Імператорського російського музичного товариства було одержано 200 крб на придбання нот. Харківське відділення цього Товариства пожертвувало 25 крб, а музичний гурток – 15 крб.

Як тільки з'явилися кошти, музична комісія розпочала купівлю нот. Списки для купівлі обговорювалися і затверджувалися на засіданнях комісії. Обговорюючи питання характеру і задач, комісія дійшла висновку, що мета нотного абонемента – сприяння ознайомленню публіки з кращими творами музичного мистецтва. Саме цим має визначатися добір нот. Зважаючи на те, що середня вартість нот вища за вартість книг, комісія запропонувала встановити для нотного абонемента вищу плату, ніж для книжкового. І при цьому нотний абонемент мав бути загальнодоступним. На 1 жовтня надійшло 1770 назв (1873 томів) нот на суму 3145 крб. 30 коп. Був надрукований у кількості 500 примірників «Каталог музыкального отдела Харьковской общественной библиотеки» (Х., 1903), який містив близько 350 назв книг з музики і близько 2 тисяч нот.

Реєстрація нот здійснювалася членами комісії: велися «матеріальна» книга, алфавітний, нумераційний і систематичний каталоги, купувалися й оправлялися ноти. Усі ноти обов'язково мали бути оправлені, інакше вони дуже швидко зношувалися. На комісію було покладено і керування музичним відділом, який був відкритий 8 січня 1903 р. Перед відкриттям нотного абонемента до нього записалося 42 річних підписчики. Після відкриття – ще 2 річних та 162 місячні підписчики. Протягом звітного року вибуло 143 підписчики, залишилося 63. При опитуванні про причини

вибуття більшість вказала на додаткову заставу. Проте застава була необхідною, адже ноти і книги, придбані для музичного відділу, були дорогими.

У 1903 – 1904 рр. музичним відділом керували члени Правління Л.Б. Хавкіна, І.І. Слатін і П.Г. Риттер – голова, товариш голови і секретар комісії. На початок звітного року у музичному відділі було 63 абонементи – 47 діючих і 16 недіючих. Недіючими вважалися абонементи, за якими була внесена річна плата, але книги з музики або ноти не брались. На добовому абонементі брали ноти 18 осіб. Безкоштовним абонементом користувалися 5 службовців бібліотеки. На 1 жовтня 1905 р. в обігу було вже 2090 назви (2214 томів) нот на суму 3572 крб. 70 коп. У музичному відділі на цей час було 34 абонементи: річних – 3 діючих та 7 недіючих, місячних – 21 діючий та 3 недіючих, всього 24 діючих і 10 недіючих.

У липні 1903 р. Бібліотека одержала заяву 47 жителів Малої Панасівки про відкриття в цьому районі другого філіального відділення. Було вирішено обговорити це питання на найближчих загальних зборах членів комісії філіального відділення, адже комісія вважала, що накопичені книжкові скарби мають вирушити назустріч тим, хто хоче ними користуватися.

Трирічний досвід роботи 1-го філіального відділення засвідчив, що такі відділення потрібно створювати в різних районах міста на кшталт народних читалень Харківського товариства грамотності. Намагаючись залучити до читання різні верстви населення, 15 січня 1904 р. загальні збори 1-го філіального відділення ХГБ обрали організаційну комісію із заснування 2-го філіального відділення під головуванням В.Г. Рауша. Цього ж року Харківське міське управління надало філіальному відділенню ХГБ 400 крб благодійної грошової допомоги.

У червні 1905 р. відбулося відкриття 2-го філіального відділення ХГБ на Великій Панасівській вулиці, в будинку № 53. Завідувачкою філіалу була А.С. Ястребова, а працівниками Є.М. Лободовська та Н.Н. Курдюмов. Відповідальною особою у звітний період був В.П. Чикін. Число підписчиків 2-го філіального відділення за перші три місяці роботи було таким: травень – 41, серпень – 75, вересень – 104. Відношення підписчиків за розрядами до їхньої загальної кількості становило: службовці і особи вільних професій – 21,4%, торговці – 0,9%, ремісники – 8,6%, фабричні робітники – 26,4%, учні – 22,3%, особи без певних занять – 0,9%, інші – 19,5%. Всього 220 підписчиків. Серед взятих книжок переважали белетристика (68,4%) та дитяча література (21,1%).

На 1 жовтня 1905 р. у філіалі нараховувалося 1760 томів книжок на суму 1222 крб 56 коп. У першому додатку до звіту ХГБ за 1904 – 1905 роки наведено доповідь статистичної комісії про кількість задоволених і незадоволених вимог із абонемента бібліотеки. Цей аналіз можна вважати зародком науково-дослідницької роботи з бібліотекознавства. Розглянемо його детальніше.

22 березня 1905 р. двоє членів статистичної комісії провели одноденне анкетування, виявляючи задоволений і незадоволений попит читачів. Аналіз засвідчив, що було задоволено 39,8% вимог на книги та 51,5% вимог на журнали. Комісія не приховувала, що робота з виявлення задоволених і незадоволених вимог є дуже складною, проте одержані результати були дуже важливими.. Було зроблено висновок, що статистика задоволених і незадоволених вимог не тільки бажана, але й необхідна. Пропонувалося, щоб чотири рази на рік по одному тижню службовці та добровільні працівники вели облік задоволених і незадоволених вимог.

Працівники 3-го розряду абонемента намагалися наводити у звітах детальну статистику усіх напрямків роботи, хоча не всі показники за всі роки наявні. Находження книг у фонд 3-го розряду було нерівномірним. Якщо у 1899 – 1900 звітному році воно становило 426 томів, то у 1901 – 1902 рр. – 902 томи, тобто у 2,1 рази більше. Не виявлено залежності кількості відвідувань та книговидачі від надходження нових видань. Так у 1897 – 98 рр. та 1899 – 1900 рр. кількість надходжень майже однакова, а відвідуваність і книговидача помітно різняться. У 1902 – 1903 рр. надходження книг було меншим, ніж у 1896 – 1897 рр., проте відвідуваність і книговидача більші.

Надходження журналів також було нерівномірним. Проілюструємо його на прикладі 1904 – 1909 звітних років (таблиці 4, 5).

Таблиця 4

Кількість журналів за роками

1904 – 05 рр.		1905 – 06 рр.		1906 – 07 рр.		1907 – 08 рр.		1908 – 09 рр.		Разом	
к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
182	23,5	180	23,2	219	28,3	96	12,4	98	12,6	775	100

Таблиця 5

Кількість книг і журналів у 3-му розряді
на 1 жовтня кожного року

1904 р.	1905 р.	1906 р.	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.
4991	5342	5383	5512	6076	6704	7096	7973

Показники свідчать, що обсяг фонду абонемента 3-го розряду невпинно зростав. За 8 років він збільшився у 1,6 рази. У звітах про роботу 3-го розряду читачі поділяються на групи в залежності від віку, освіти, соціального стану та району проживання (таблиця 6).

Таблиця 6

Розподіл абонентів 3-го розряду за віком

Роки	Дорослі		Підлітки старшого віку		Підлітки молодшого віку і діти		Разом	
	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
1902 – 03 рр.	453	27,5	595	36,1	660	36,4	1648	100
1903 – 04 рр.	455	18,8	512	32,4	614	38,8	1581	100
1904 – 05 рр.	307	21,1	792	54,3 молод.	359 тільки діти	24,6	1458	100
1905 – 06 рр.	368	18,6	458	23,1	1156	58,3	1982	100

Дані таблиці свідчать про те, що кількість дорослих читачів і підлітків старшого віку у ці роки зменшувалася, а молодших підлітків і дітей – збільшувалася. Цікавим виявився і той факт, що до Бібліотеки зверталося більше дорослих жінок, ніж чоловіків.

У 1905 – 1906 звітному році співробітниці абонемента підготували нове видання каталогу 3 розряду. За цей час збільшилась кількість підписчиків і змінився характер їхнього читання. Так, попит на белетристику значно зменшився, хоча і продовжував переважати. Після белетристики за кількістю виданих томів на перше місце вийшли книги із суспільних наук та історії. А у 1891 р., наприклад, до книг розділу «суспільні науки» не було жодного звернення.

21 вересня 1906 р. відбулися екстрені збори комісій обох філіальних відділень для обговорення матеріального стану. Тяжкі часи, які переживало російське суспільство в той час, негативно відбилися на

фінансовому стані обох відділень. Субсидії зменшилися. Вечори, збір від яких був головним джерелом існування обох філіалів, не можна було влаштовувати. Тому було вирішено тимчасово позичити гроші на витрати обох відділень із запасного фонду 1-го філіального відділення. Плату за читання книг з 1 жовтня 1906 р. підвищили до 20 коп. на місяць, але робітникам видавали книги для читання безкоштовно.

Протягом 1906 – 1907 звітного року в обох філіальних відділеннях зберігався активний попит на книги і періодичну пресу та зростала кількість читачів. Водночас спостерігалася повна неспроможність задовольнити зростаючий попит у другому відділенні і лише часткове задоволення у першому – завдяки наявності меценатів. Так, директор Паровозобудівного заводу П.П. Ріццоні виписав для 1-го філіального відділення книги з технічних наук на суму 300 крб, тому відкритий завдяки цьому у 1-му відділенні відділ технічної літератури назвали його ім'ям. Крім того, додаткові кошти з'явилися завдяки підвищенню плати за читання до 20 коп. на місяць. Це не тільки не зменшило кількість читачів, а навпаки – збільшило, бо дало можливість придбати нові книжки.

Також умовно, до затвердження, загальними зборами було ухвалено закривати філіал на один день на тиждень протягом всього року для упорядкування книжок. Цього ж року правила користування книгами в 1-му філіальному відділенні були доповнені: плату за читання книг, взятих додому, почали брати вперед і не менше як за місяць; новими вважалися журнали за останні 6 місяців; новими книгами вважалися такі, що були видані за останні 12 місяців; нові книги та журнали видавалися тільки на 10 днів. Ще одна постанова стосувалася щойно заснованого технічного відділу, книги з якого вирішено було видавати додому тільки робітникам. Через фінансову скруту плату за квартиру для 1-го філіального відділення було підвищено до 500 крб, а для 2-го – замінено квартиру на дешевшу.

Протягом літніх місяців був здійснений повний перегляд книг 1-го відділення з метою відбору для оправлення. Число читачів-робітників збільшилося за 1906 – 1907 звітний рік на 1014, а їхнє читання стало різноманітнішим. Попит на белетристику продовжував зменшуватися, хоча все ще переважав. Зросла кількість виданих книг з історії та природничих наук. Попит на книги з суспільних і юридичних наук, який надзвичайно

зріс у 1905 – 1906 звітному році, зменшився. Обмеженість коштів не давала можливості комітету придбати достатню кількість журналів і газет, а також збільшити кількість книг.

Як і в минулі роки, при Бібліотеці існував безплатний абонемент, яким користувалися вчителі початкових училищ Харкова (64 абонементи), студенти вищих навчальних закладів Харкова (15 абонементів), 40 річних абонементів (з них 15 по 1-му розряду і 25 по 2-му) для вчителів земських шкіл Харківського повіту на пільгових умовах. На загальних зборах членів ХГБ, які відбулися 8 березня 1908 р., була висловлена думка, що основним недоліком в роботі 3-го розряду є відсутність постійних працівниць, чим і пояснюється втрата книг. Тому Правління запропонувало перейти до платної праці. О.М. Габель підтримав цю думку, підкреслюючи що за 12 років втрачено 5056 томів на 4216 крб, тобто в середньому на 251 крб за рік. Після тривалих дебатів питання поставили на голосування. Одностайно було вирішено доручити Правлінню розробити проект організації третього розряду за умови обслуговування тільки платними працівниками.

У доповіді ревізійної комісії про стан ХГБ і філіальних відділень за 1907 – 1908 рр. вказано, що склад книг 3-го розряду має такий самий характер випадковості, як і в минулі роки. Бажаючи якомога точніше і краще ознайомитися з функціонуванням 3-го розряду і детально виявити, в якому напрямку має здійснюватися його поліпшення, загальні збори членів Бібліотеки 7 січня 1907 р. обрали комісію, що мала розглянути такі питання: яким чином організована покупка книг і журналів для 3-го розряду; хто вибирає їх; чим керуються при виборі; чи беруться до уваги заяви читачів; які способи придбання книг; палітурні роботи; чи рекомендуються книги під час видачі, чим керуються при рекомендації; каталог – ведення, поповнення; збори осіб, які керують 3-м розрядом (постанови, звітність, статистика); які вказівки давались загальними зборами працівникам і як вони виконувались; псування книг, засоби запобігання; пропажа книг, розміри її, засоби запобігання, про інвентар 3-го розряду; склад співробітників, чергування.

Була зроблена вибірка з 260 звітів і кількох десятків статутів бібліотек Росії. Перше, що цікавило членів комісії, визначення місця, ролі, значення і завдань абонемента 3-го розряду. Найбільш вдалим вважалося

визначення, подане у статуті Симбірської бібліотеки, а саме: дати корисне читання тому класу міського населення, який, не маючи коштів на придбання книг, не може користуватися загальними бібліотеками для середніх освічених класів. Вони вважали, що в цьому положенні викладено розуміння обов'язку перед читачами в доборі книг для корисного читання. Найбільш вдалим, на думку членів комісії, було визначення статуту Херсонської бібліотеки: народні бібліотеки – це громадське знаряддя самоосвіти і тому задоволення запитів самоосвіти є основним завданням громадських народних бібліотек.

Де має розміщуватися абонемент 3-го розряду? Досвід роботи Воронезької, Борисоглебської та інших бібліотек свідчив, що місцезнаходження бібліотеки істотно впливає на склад читачів. Члени комісії вважали, що незначна кількість робітників серед читачів 3-го розряду ХГБ пояснюється саме його віддаленістю від робітничих кварталів.

У звіті за 1907 – 1908 рр. вміщено також «Проект інструкції 3-го розряда абонемента Харьковской Общественной Библиотеки» та «Доклад Правления о реорганизации 3-го разряда».

1906 – 1907 звітний рік був останнім роком, коли 3-м розрядом завідувала комісія добровільних співробітниць. За рішенням загальних зборів членів ХГБ 8 березня 1908 р., дві громадські посади абонемента 3-го розряду з метою поліпшення роботи було замінено на оплачувані. Як і передбачалося, введення оплати праці позитивно відбилося на роботі 3-го розряду. Так, у 1906 – 1907рр. середня кількість підписчиків на початок місяця становила 927, але платних з них було тільки 561. Надходження підписної плати збільшилося на 56%. Наступного року 3-й розряд був переведений в абонементний зал підписчиків 1-го і 2-го розрядів. У зв'язку з цим незручностей для останніх не виникло і ніяких порушень порядку з боку підписчиків 3-го розряду не було. 28 січня 1909 р. на загальних зборах членів ХГБ було вирішено надати 5 безплатних абонементів слухачкам Вищих жіночих курсів Товариства працюючих жінок. Датою закриття філіальних відділень ХГБ можна вважати січень 1909 р. Книжковий фонд філіальних відділень було передано народному Будинку та Журавлівській бібліотеці-читальні Харківського товариства грамотності, а капітал – на потреби абонемента 3-го розряду.

З 1907 – 1908 звітного року знову почали проводитися концерти та благодійні вечори на користь ХГБ, особливо 3-го розряду. У 1913 – 1914 рр. абонементом всіх трьох розрядів і нотним користувалися 15560 підписчиків, яким було видано 360826 томів книг, періодичних видань і нот. Приріст книжкового фонду за 1-м і 2-м розрядами протягом звітного року склав 876 томів на суму 5698 крб 11 коп., а за 3-м розрядом – 837 томів на суму 745 крб 46 коп.

Важливою справою стало завершення у 1913 – 1914 звітному році робіт з розширення книгосховища. Завдяки цьому з'явилася можливість розмістити у книгосховищі книги 3-го розряду, які зберігалися в абонементній кімнаті. Таким чином фонд 3-го розряду було упорядковано та інвентаризовано. Поступово зростала кількість безплатних абонементів, якими користувалися вчителі початкових училищ Харкова (86 абонементів), студенти вищих навчальних закладів (15), слухачки вищих жіночих курсів товариства працюючих жінок (5); крім того, 108 річних абонементів призначалися для вчителів земських шкіл Харківського повіту на пільгових умовах.

Але найбільша кількість безплатних абонементів була видана у 1914р. для поранених воїнів, які лікувалися у харківських лазаретах. Пораненим лазарету «швидкої допомоги» надано 5 абонементів; Єленінської лікарні Товариства піклування про хворих в частях – 15; лазарету Біржевого Комітету – 9; Миколаївської міської лікарні – 10. Крім того, було вирішено видати 30 безплатних абонементів дітям, чиї батьки воювали. До лазаретів надсилалися газети на другий день після отримання, був також організований доброчинний збір періодичних видань. З початком війни робота Харківської громадської бібліотеки ускладнилася. Тому вважаємо за необхідне розглянути основні показники її діяльності саме на цей момент, адже 1913 рік протягом тривалого часу був визначальним для характеристики економічного розвитку країни.

Простежимо, як змінювалася кількість підписчиків абонемента після відкриття в ньому останнього – 3-го розряду. Найменша кількість абонентів 1-го розряду була у 1897 – 1898 рр. – 976, 2-го розряду – у 1890 – 1891 рр. – 105; 3-го розряду також у 1890 – 1891 рр. – 503. Це і зрозуміло – перший рік роботи, причому не цілий рік, а 10 місяців для 2-го розряду (9 грудня 1890 р.). Найбільша кількість підписчиків була у 1913 – 1914

рр.: 2043 (1-й розряд), 1645 (2-й розряд), 1643 (3-й розряд). Отже, число підписчиків 1-го розряду зросло в 1,3 рази, у 6,3 рази (у порівнянні з 1891 – 92 звітним роком) 2-го розряду та в 3,3 рази 3-го розряду.

У середньому за рік найбільшу кількість читачів мав абонемент 1-го розряду – 42,9%, і майже однакову (28,9% і 28,2%) 2-й і 3-й розряди.

У складі музичного відділу продовжував функціонувати нотний абонемент (таблиця 7).

Таблиця 7

Основні показники роботи нотного абонемента

Роки	Обсяг фонду		Надход-ження	Кількість абонентів		Добових
	назви	томи	томи	річних	обмінено книг за рік	
1905 – 06	2175	2296	82	34	-	1720
1906 – 07	2210	2395	39	25	8	1704
1907 – 08	2280	2465	70	31	15	1438
1908 – 09	2414	2499	33	36	15	1357
1909 – 10						
1910 – 11	2592	2698	113	40	12	1077
1911 – 12	2621	2727	29	41	5	1025
1912 – 13	2658	2764	37	27	4	1329
1913 – 14	2810	2821	57	39	5	1807

Фонд нотного абонемента постійно збільшувався, надходження до нього були регулярними, а кількість абонентів досить стабільною.

На загальних зборах членів ХГБ 11 лютого 1914 р. заслухано і обговорено доповідь Л.Б. Хавкіної «Детские читальни-библиотеки и их современные библиотечные идеалы». За її пропозицією було прийняте рішення про ліквідацію абонемента 3-го розряду та заснування на його базі дитячого відділу. Адже основними читачами 3 розряду були діти. Ядро книжкового фонду дитячого відділу було сформоване за участю вчителів Харкова у 1914 – 1916 рр. На його організацію фінансова комісія міської управи виділила 500 крб. За користування літературою вирішено було брати плату – 5 коп. на місяць. Дитячий відділ був відкритий 15 грудня 1916 р.. Книги видавалися додому дітям віком від 4 до 14 років.

Читального залу не було. Завідувала відділом фахівець з дитячої літератури О.О. Мартинова. У фонді дитячого відділу налічувалося 3000 книг, з них 500 – українською мовою.

За пропозицією Л.Б. Хавкіної у 1915 р. було проведено одноденний статистичний облік книговидачі абонементного підрозділу. Одержані дані свідчать про різнобічні інтереси його читачів. Підвищеним попитом користувалися видання з філософії, психології, історії, суспільних наук, медицини. Постійно високим був попит на белетристику (таблиця 8).

Таблиця 8

Вартість абонемента для підписчиків 1-го розряду у 1917 – 1918 рр.

Число книг	За рік	За 3 міс.	За 1 міс.	Застава
1	6 крб	2 крб	75 коп.	5 крб
2	10 крб	3,60 коп.	1 крб 35 коп.	8 крб

Підписчики 1-го розряду, які бажали отримувати нові літературні журнали у перші два місяці після їх надходження до Бібліотеки, мали доплачувати до абонентної плати 50 коп. на місяць або п'ять карбованців на рік. Ті, які доплачували 25 коп. на місяць або 2 крб на рік, мали право отримувати ці журнали через два місяці після їх надходження.

Для збільшення кількості підписчиків керівництво Бібліотеки вирішило відкрити добовий та дачний абонементи. На добовому абонементі читання журналу або книги коштувало 15 коп. Забезпечення за журнал або книгу при добовому абонементі здійснювалося відповідно до їх вартості (таблиця 9).

Таблиця 9

Вартість дачного абонемента у 1917 – 1918 рр.

Число книг	За 4 місяці	За 1 місяць	Застава

1	3 крб 50 коп.	1 крб 25 коп.	6 крб
2	5 крб	2 крб	8 крб
3	7 крб	2 крб 50 коп.	11 крб
4	9 крб	3 крб	14 крб
5	11 крб	3 крб 50 коп.	17 крб

На звітних зборах членів Бібліотеки 31 січня 1918 р. було розглянуте питання про нову абонементну плату. Вирішено, що у зв'язку з невеликою кількістю підписчиків 3-й розряд тимчасово припиняє функціонування, дачний абонемент також ліквідується. Книги абонементів 3-го розряду були передані абонементу 2-го розряду та частково дитячому відділу. Одночасно підняті тарифи на інші абонементи.

Наприкінці 1918 р. був закритий і журнальний абонемент, оскільки не були одержані передплачені московські часописи. Внесено виправлення у списки книг, які не видаються додому. У ці важкі роки Бібліотека відстоювала своє право на існування. Книжковий ринок був порожнім, друкарні не працювали, отже, не було нових надходжень книг і журналів, а тому і нових читачів з'являлося небагато. У 1920-ті роки до Бібліотеки прийшли наукові працівники та фахівці народного господарства, працівники державних установ, червоноармійці, робітники та учні.

На 1 жовтня 1921 р. абонементами Центральної громадської бібліотеки (так тоді називалася ХГБ) користувалося 7699 підписчиків, а на 1 жовтня 1922 р. – 8666 підписчиків. Видача книжок додому відбувалася на абонементах для дорослих та дітей. За 1923 – 24 звітний рік дорослим абонентам було видано 160526 книг, 5254 журнали, а дітям – 41501 книга. Через брак нових видань помітно зменшувалася кількість підписчиків і зростала відвідуваність читального залу. Новинкою в роботі Харківської державної бібліотеки ім. В.Г. Короленка (так вона називається з 1922 р.) стала організація пересувних фондів. Активно працював дитячий відділ. У звітному 1921 – 1922 році група дітей дошкільного віку була переведена з читального залу у кімнату, спільну з абонементом, що ускладнило роботу останнього. На 1 жовтня 1924 р. читачами абонемента було 1745 осіб.

У 1923 – 1924 рр. у дитячому відділі здійснено вилучення книг, які не відповідали сучасному політичному стану. Був складений новий каталог за темами, виправлені і доповнені алфавітний і систематичний каталоги. На абонементі відділу нараховувалося 3182 читача (1703 хлопчики і 1479 дівчаток). На 1 жовтня 1924 р. читачами абонемента було 1745 осіб.

У наступному році в дитячому відділі було 30 колективних абонентів, видача за ними була здійснена 87 разів, було видано 2175 книг. Індивідуальним абонентам було видано 59335 книг. Дорослим користувачам абонемента за звітний рік було видано 78133 томів книг і журналів. У цей час Бібліотека висилала книжки зі свого фонду та одержувала видання для своїх читачів з інших книгозбірень.

Склад читачів абонемента на 1 жовтня 1925 р.: учні вузів – 279, рабфаківці – 201, службовці – 171, безробітні – 158, учні трудшкіл – 135, кваліфіковані службовці – 122, учні профшкіл – 85, службова інтелігенція – 96, робітники – 82, учні, які вчаться вдома – 67, червоноармійці – 41, нижчі службовці – 35, ремісники-кустарі – 35, домашні господарки – 33 тощо. Всього виділено 22 групи, з них 2 групи – колективні абоненти і установи – 67, колективи – 31. Загалом 1699 абонентів.

У 1927 – 28 звітному році на абонементі зростає попит на наукові книжки. Найчастіше запитувалися книги з техніки, зокрема з будівництва та архітектури, будівельної механіки, опору матеріалів, про паровози та мости. Запитувалися книжки про радіо та автомобільну справу, від найпопулярніших до найскладніших. Збільшився попит і на літературу з медицини, навіть на капітальні праці, незважаючи на те, що вони вимагали збільшеної застави. Запитувалися книжки з політичної економії, економічної географії тощо. Причому активним попитом користувалися книжки українською мовою. За звітний рік, крім індивідуальних абонентів, обслужено 131 установу (державні, партійні та культурні установи, навчальні заклади).

Здійснювався зворотний зв'язок з читачами. Для цього на стінці в кімнаті видачі була вивішена скринька, в яку читачам пропонувалося кидати записки із зауваженнями щодо поліпшення роботи абонемента та незадоволені вимоги. На абонементі широко застосовувалися такі методи просування книжки до читача, як виставки, усні рекомендації, рекомендаційні списки літератури та плакати. Протягом 1927 – 1928 звітного року було видано 106355 книжок. На абонементі проводилася активна робота за своєчасне повернення книжок читачами. Було відправлено 3539 нагадувань про необхідність повернення книжок.

У 1929 –1930 звітному році на абонементі запроваджено нову форму роботи – обслуговування колективних абонентів через книгонош. Таких абонентів було 10.

Книжки, що видавалися додому, були представлені на спеціальних щитах – окремо наукові книги (українською та російською мовами),

окремо белетристика (українська, російська, перекладна та періодика). Для книжок, що видавалися додому, був створений окремий картковий каталог. Проте бібліотечні фахівці хотіли мати ще рекомендаційний тематичний каталог з тих міркувань, що не завжди можна дати усну рекомендацію всім читачам, які її потребують.

На 1 жовтня 1927 р. в абонементі налічувалося 3065 читачів, а на 1 жовтня 1928 р. – 3610. Абонемент працював у тяжких умовах. Розпорошеність фонду, дуже тісне приміщення – все це заважало нормальній роботі. Тому виникла необхідність відокремлення літератури, що видається додому, від загального фонду. Абонемент ставив своїм завданням збільшити у своєму фонді кількість наукової та технічної літератури, що, на думку фахівців Бібліотеки, мусило позитивно вплинути на склад читачів. Тому цього принципу дотримувалися при купівлі книжок. За час з 1 жовтня 1929 по 1 жовтня 1930 р. було закуплено 2814 наукових книжок та 928 книг красного письменства. Крім того, абонемент отримував дублети обов'язкового примірника та книжок, що надходили із харківських друкарень.

На грудень 1931 р. абонемент мав 12608 індивідуальних абонентів (8319 чоловіків і 4289 жінок). Літературу на абонементі також одержували 337 колективних абонентів. Всього 12945 абонентів. За віком читачі розподілилися так: 13 – 18 років – 22,3%, 18 – 25 – 43,7%, 25 та старші 34,0%. Соціальний стан читачів абонемента на 1 січня 1931 р. був таким: учні вузів – 4728 (33,6%); робітники – 2826 (20,1%); учні – 2038 (14,5%); службовці – 2019 (14,2%); домашні господарки – 183(1,3%); червоноармійці – 129(0,9%); кустарі – 44 (0,4%); нетрудові елементи – 22 (0,2%); установи – 280 (2,0%); колективи – 57 (0,5%).

На початку 1930-х років перші місця за кількістю серед читачів абонемента займали студенти і робітники, а також учні і службовці. Читачів інших категорій набагато менше. Наукових працівників і спеціалістів вищої кваліфікації в 1931 р. зовсім не було, а їх залучення до Бібліотеки, було важливим завданням. Для цього, на думку бібліотечних працівників, необхідно було реорганізувати роботу абонемента, перетворивши його на міжбібліотечний абонемент, який мав обслуговувати державні установи, співробітників бібліотек і наукових працівників.

Протягом 1930 – 1931 звітного року на абонементі було видано 93337 книжок, з них наукових – 20726, красного письменства 60458, іноземними мовами 6622, журналів – 5531.

У звіті в цей час вперше зустрічається термін «міжбібліотечний абонемент», коли йдеться про видачу книг установам. Вказано, що Бібліотека обслуговувала через МБА працівників харківських заводів: тракторного, паровозобудівного, електромеханічного, «Серп і Молот», велосипедного, видаючи наукову літературу для спеціалістів, висококваліфікованих робітників та винахідників. У звіті за 1932 р. востаннє згадується, що у складі відділу обслуговування є індивідуальний і колективний абонементи. Цей відділ з 1933 р. став називатися сектором міжбібліотечного абонемента і на нього покладені нові важливі завдання.

Міжбібліотечним абонементом було охоплено на 01.01.1933 р. – 137 інституцій, а в наступному році 179. Крім того, в індивідуальному порядку користувалися МБА 84 наукових робітники. За цей час було видано 8520 книг і журналів.

Таким чином, у 1933 р. закінчується історія численних абонементів Бібліотеки і починається історія сектору, що згодом став відділом МБА. Два самостійні абонементи залишилися лише в дитячому відділі, який у 1935 р. було реорганізовано у філіал для дітей та юнацтва.

Література

1. Звіти про роботу Бібліотеки за 1886 – 1931 роки.
2. Багалей, Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования / Д.И. Багалей, Д.П. Миллер. – Х., 1912.
3. Харьковский календарь на 1887 г. – Х., 1886.
4. Южный край. – 1888. – 25 нояб.

Л.В. Хлєсткова,
Н.Ю. Пономаренко

ДІЯЧІ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ У ХАРКІВСЬКІЙ ДЕРЖАВНІЙ НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ ім. В.Г. КОРОЛЕНКА. ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ (1880 – 1930-ті роки)

Характеризуються передумови заснування ХГБ, просвітницька діяльність її фундаторів, описуються благодійні концерти, що проводилися на користь Бібліотеки, виступи відомих виконавців світового рівня, цитуються повідомлення харківської преси 1890 – 1930 років.

Ключові слова*: просвітницька діяльність, ХГБ, Харківський імператорський університет, «Харьковские губернские ведомости».*

Характеризуются предпосылки основания ХОБ, просветительская деятельность ее основателей, описываются благотворительные концерты, проводимые в пользу Библиотеки, выступления известных исполнителей мирового уровня, цитируются сообщения харьковской прессы 1890 – 1930 гг.

Ключевые слова*: просветительская деятельность, ХОБ, Харьковский императорский университет, «Харьковские губернские ведомости».*

На початку XX ст. творець, ідеолог і невтомний працівник Харківської громадської бібліотеки Д.І. Багалій так характеризував її перші кроки у царині просвітницької діяльності: *«Успехи всякого культурного начинания находятся в полной зависимости от общего культурного развития и самодеятельности общества»* [1, с. 488]. Сьогодні з приводу 125-річного ювілею ХДНБ ім. В.Г. Короленка можна відстежити факти перебування в Бібліотеці видатних діячів науки та культури, які залишили тут відлуння своїх наукових, культурних, громадських діянь.

І в наш час актуальні слова Дмитра Івановича Багалія про таємницю успіху громадської бібліотеки, що криється в активній та пасивній підтримці суспільства: *«Харьковская общественная библиотека является... излюбленным детищем харьковской интеллигенции, которая сочувствует ему, заботится о нем...»* [1]. Причетність видатних харків'ян до діяльності книгозбірні відчувалася на всіх етапах: під час створення, переселення в нову будівлю, під час буремних 1920-х років XX ст.

Від перших днів існування Бібліотеки її просвітницька діяльність не обмежувалась наданням інформаційних послуг, навчанням користувачів пошуку книг, прищепленням інтересу до системних знань, але й розвивала культурні напрями співпраці з читачами.

Протягом усього часу існування Бібліотеку очолювали люди, відомі в культурних та наукових колах, видатні вчені та громадські діячі. Так, з

моменту відкриття головою Правління Бібліотеки був обраний відомий харківський громадський діяч Б.Г. Філонов, який очолював заклад понад сім років. Професор М.Ф. Сумцов згадував про цього заможного землевласника та домовласника, як про людину освічену, благородну, *«с той общественной жилкой, которая приводила их к творчеству в социальной жизни, ... к заботам о распространении просвещения во всех слоях общества, с приобщением к нему также широких слоев народа, в частности к служению Украине в условиях ее самостоятельного национального культурного развития»* [25]. Він любив Бібліотеку, віддавав їй багато сил і часу, приходив на допомогу у скрутні часи, допомагаючи фінансово (пожертвував 1150 руб.). Після смерті Б.Г. Філонова вдова мецената пожертвувала в пам'ять про чоловіка десять тисяч карбованців на придбання книг та облаштування нового книгосховища. *«Главная заслуга Б.Г. Филонова,* – наголошував М. Сумцов, *– состоит в том горячем участии, какое он принял в учреждении общественной библиотеки. Это в высокой степени ценное и многополезное учреждение, обслуживающее ныне не только местное образованное общество, но в значительной мере и местные высшие учебные заведения, особенно университет, через молодежь проливающее свет знания далеко за пределами Харькова, в первые самые трудные моменты своего существования нашло в Б.Г. Филонове прочную опору»* [25].

Громадською і благодійною діяльністю залишили по собі добру пам'ять інші харків'яни. Д.І. Багалій у своїх спогадах згадує одного з ініціаторів створення Бібліотеки М.М. Пінто, літературознавця О.І. Кирпичникова, який своїми статтями надихнув суспільство на заснування Бібліотеки, члена Харківської міської думи М.М. Серебрякова, який був головою Правління ХГБ у найтяжчі роки та віддавав їй весь свій час. З величезною пошаною харків'яни згадують членів Правління ХГБ: професора словесності М.Ф. Сумцова, який організував серію публікацій, лекцій та звернень до громадськості про допомогу Бібліотеці, фізіолога, професора В.Я. Данилевського, відомого етнографа О.О. Русова, архітектора Ф.А. Павловського, професора хімії І.П. Осипова, публіциста і громадського діяча Л.М. Жебуньова, фізика О.П. Грузинцева, керівника комерційного відділу залізниці С.М. Самойлова та багатьох інших.

Активну участь у створенні нового закладу взяли славнозвісний етнограф М.Ф. Сумцов, тогочасний харківський губернатор барон

О.О. Іскуль фон Гільденбандт (роки губернаторства 1884 – 1886 рр.), ентузіаст народної освіти О.О. Гурський, відомий економіст В.І. Касперов.

Формуючи фонди, невтомні працівники Бібліотеки спрямовували зусилля на отримання та пошук нової літератури, наукових праць відомих вчених, іноземних видань. Листуючись з видатними діячами Росії і світу, підтримуючи зв'язки з місцевою інтелігенцією, Бібліотека одержувала друковані видання від професора славістики К.Я. Грота, професора фізики Г.І. Вільда, історика В.П. Безобразова, засновника російської психіатрії, громадсько-політичного діяча професора П.І. Ковалевського, археолога Д.І. Прозоровського, відомого ботаніка, дослідника флори Далекого Сходу та Японії К.І. Максимовича, фізика О.Г. Столєтова та багатьох інших.

Разом з книгами вони надсилали щирі листи на підтримку просвітницької діяльності Бібліотеки: *«Поширення знань у рідній землі,* – писав професор С.М. Булгаков, богослов та церковний діяч, – *повинно радувати кожного справжнього сина вітчизни. Від усієї душі бажаю якнайбільшого успіху корисній установі»* [29, с. 26]. Відомий російський педагог П.В. Євстаф'єв бажав процвітання ХГБ: «*Від душі радію її відкриттю*», – писав він у своєму листі. З дружнім посланням звертався професор медицини П.В. Міхін: *«Бажаючи допомогти такій благородній справі, як громадська бібліотека, я посилаю свою книгу і поклав ще декілька інших. Підуть у діло – дуже радий, не підійдуть – можна продати, обміняти»* [29].

Крім окремих книг, у дарунок надсилали цілі бібліотеки. Понад 3000 томів подарував Бібліотеці відомий письменник Г.П. Данилевський, 1800 томів – хімік О.Є. Порай-Кошиць, 1700 – юрист К.Н. Анненков, 640 цінних книг заповів письменник та ідеолог слов'янофільства І.С. Аксаков, який дуже цікавився історією створення ХГБ.

З повідомлень у пресі стає зрозуміло, що Правління докладало багато зусиль для поповнення фондів та «казни» Бібліотеки. Завдяки піклуванню членів Правління, допомозі інтелігенції книжкові фонди швидко збільшувалися. Чимало книг і періодичних видань надходило від зарубіжних наукових товариств, навчальних закладів, учених, громадських діячів, та й харків'яни не шкодували грошей на добрі справи – в ХГБ організовувались заходи на користь Бібліотеки й інших громадських організацій міста [16, 28].

Благодійні фонди, що існували в той час, розподіляли кошти для будівництва лікарень, притулків для безпритульних дітей тощо. Про ці

події писали газети «Харьковские губернские ведомости» та «Южный край».

Харківські газети є безцінним джерелом інформації про видатних людей, які виступали у Бібліотеці. У багатьох таких заходах часто просвітництво поєднувалося з благодійністю.

Протягом 1888 – 1916 рр. була проведена серія благодійних концертів та танцювальних вечорів на користь Бібліотеки:

- у 1888 р. відбувся концерт німецького скрипаля Густава Фрімана та співачки Шавловської. Зібрані кошти передані Бібліотеці на благоустрій [24];
- у 1888 р. відбувся концерт за участю примадонни італійської опери княгині Н.Н. Орбеліані та студії хору під керівництвом Туроверова [17];
- у 1889 р. у місті гастролювала трупа під керівництвом відомого українського письменника і драматурга М.Л. Кропивницького. Трупа надала грошову допомогу Бібліотеці [3];
- у 1890 р. у драмтеатрі були показані комедії Л. Яковлєва «Оболтусы-ветрогоны» та М. Самойлова «Победителей не судят» і сцена Д.А. Мансфельда «Мать-преступница» [30];
- у 1902 р. відбувся вечір за участю В.Ф. Коміссаржевської, відомої актриси імператорських театрів [4];
- у 1911 р. у залі Бібліотеки відбувся концерт італійського віртуоза Е. Рокко [18];
- у 1916 р. у читальному залі Бібліотеки відбулися лекції поета К.Д. Бальмонта [9].

Бібліотека не мала грошей для найму платних службовців і тому суспільна, колективна праця волонтерів з місцевої інтелігенції стала у нагоді. Завдяки цій щоденній праці людей, імена яких, на жаль, нам невідомі, Бібліотека ставала на ноги та змогла продовжити своє існування.

Плідна наукова співпраця з освітнім центром тогочасного Харкова – Харківським імператорським університетом – сприяла становленню Бібліотеки як осередку просвітництва. У 1902 р. університет проводив надзвичайно важливий науковий захід – ХІІ Археологічний з'їзд, – який працював протягом двох тижнів. До Харкова з'їхалися провідні науковці-історики з Москви, Санкт-Петербурга, інших міст Російської Імперії. Окрім досліджень з історії, археології, етнографії, з'їзд у межах етнографічної секції в залі ХГБ представив музичний вечір, організований Г. Хоткевичем. У «Харьковских губернских ведомостях» так описано цю

визначну подію: *«Третьего дня в публичной библиотеке состоялось заседание этнографической секции Археологического съезда. Огромный интерес придавало заседанию то, что на нем были представлены хранители музыкально-поэтического творчества малорусского народа: лирники, кобзари, скрипическое трио (троиста музыка). Музыкальный вечер показал, какой богатый и роскошный материал представляет в музыкальном отношении наша малорусская песня! Честь и слава нашему XII Археологическому съезду, так блестяще демонстрирующему наше родное музыкальное богатство! Быть может, благодаря ему выйдет из застоя наша родная песня и наш музыкальный инструмент!»* [2].

На жаль, виступ бандуристів під керівництвом Г. Хоткевича призвів до подальших гонінь на них як яскравих представників українського традиційного мистецтва. Письменник, представник української діаспори у Канаді, Улас Самчук так описує ці події: *« ...він прочитав доповідь про переслідування бандуристів поліційною владою, що викликало реакцію у цілому світі. Це зашкодило Хоткевичеві, бо обурило місцеву поліційну владу і йому заборонили організовувати виступи бандуристів»* [23, с. 58].

У новому приміщенні Бібліотеки на початку XX ст. проводилися музичні вечори, зустрічі з письменниками, лекції видатних науковців. Бібліотека існувала за рахунок благодійності і мала сама заробляти кошти – наприклад, здавати приміщення в оренду для проведення різноманітних культурних заходів. Окрім надання допомоги грошима та книгами, багато зусиль і праці видатних особистостей було витрачено для розвитку Бібліотеки. Ці люди, яких можна назвати подвижниками бібліотечної справи, гідні того, щоб їх пам'ятали.

Бібліотека була справжнім осередком культури, але, на жаль, у ті часи вона знаходилась у скрутному фінансовому становищі. У звітах за 1917 – 1918 рр. Правління зазначало: *«Как и в прежние годы, Правление вынуждено было сдавать для концертов и лекций читальный зал, плата за пользование которым составляет существенную часть прихода в бюджет»* [20]. Але використання читального залу Бібліотеки для проведення вечорів розцінювалось не тільки як засіб поповнення бюджету. Правління також зважало на тематику заходів, що мали проводитися. Якщо вона не відповідала просвітницьким намірами Бібліотеки, то організаторам відмовляли.

У газеті «Слобідський край» за 1 жовтня 1991 р. у статті «Іван Бунін у Харкові» висвітлюється перебування письменника в нашому місті. У Харкові письменник бував неоднаразово, але найбільш тривалим було

його перше відвідування навесні 1889 р., коли він близько двох місяців прожив тут у свого брата Юлія. Детально життя І.О. Буніна в Харкові описане його дружиною В.М. Муромцевою-Буніною:

«У Харкові даремно часу він не втрачав: ранки проводив у бібліотеці, де знайомився з українознавчою літературою, читав і перечитував Шевченка, від якого був у захопленні, але найбільше причаровувало "Слово о полку Ігоревім", вирішив побувати в тих місцях, де відбувалася дія, зображена в цьому творі. Багато що знав напам'ять й читав цілі уривки, особливо полюбив "Плач Ярославни". Розмірковував він і про "Думи" М.П. Драгоманова, історика і літературознавця» [5].

У нарисі В. Божка наведена цитата з одного з чорнових варіантів твору І. Буніна «Життя Арсеньєва»:

«*Там, у давнині... були Святополки та Ігорі, печеніги й половці, – мене навіть одні ці слова зачаровували, – потім віки козацьких битв з турками та ляхами. Пороги й Хортиця, плавні й гирла Херсонські... Томився я мріями про все це, сидячи в Харківській бібліотеці за "Думами" М.П. Драгоманова, першим виданням "Слова о полку Ігоревім...* » [5].

Організація культурних заходів Бібліотекою часто мала стихійний характер. Зал Бібліотеки притягував до себе різноманітних творчих особистостей завдяки гарній акустиці, великим розмірам та презентабельності. Представники заможних харківських родин, які відвідували концерти митців, вважали за необхідне з'являтися на благодійних бібліотечних вечорах, бо присутність на них свідчила про певний статус і фінансовий статок родини. Більшість з них робили благодійні внески, деякі залишали свої справжні імена та прізвища під значними внесками, інші бажали залишатися інкогніто. У газеті «Харьковские губернские ведомости» за 1903 р. повідомлялося: *«Отчет по концерту и вечеру 5 дек. 1902 г. в здании общественной библиотеки в пользу библиотеки. Доход за билеты: 585 р. 45 к.; пожертвований – 281 р. 60 к. Пожертвования поступили от: А.Г. – 100 р.; П.И. Рыковского – 50 р.; кн. Оболенского – 25 р.»* [31, с. 63].

Заходи різнилися змістом, авторитетом запрошених гостей та складом присутніх. Бібліотека завжди була близькою і доступною для всіх категорій громадян: як для видатних науковців, митців світового рівня, так і для пересічних громадян – робітників, торговців та ін. У 1900 р. на користь Бібліотеки в університетському саду відбулися гуляння, вечір з танцями і буфетом.

З приводу харківської публіки неодноразово висловлювали схвальні відгуки відомі особистості. У 1916 р. поет К.Д. Бальмонт, приїхавши до Харкова, виступав з лекціями в редакції газети «Южный край». Аналізуючи виступ поета, газета писала: «... *поэт лестно отзывается о харьковской публике, которая выгодно отличается от публики других провинциальных городов*» [10].

У 1913 р. Бібліотеку відвідало багато відомих митців, серед яких поет і художник Д. Бурлюк, поет-футурист В. Каменський та славнозвісний В. Маяковський. «*11 грудня Давид Бурлюк буде читати в бібліотеці лекцію "Кубізм і футуризм у живописі", В. Каменський – "Сміхом наша відповідь" (про критиків К.І. Чуковського, В.Я. Брюсова); В. Маяковський – "Досягнення футуризму". Потім свої вірші прочитають В. Хлєбніков, В. Калоні, Д. Бурлюк, та В. Маяковський*» [11]. Пізніше перебування В. Маяковського у Харкові, який з великим задоволенням виступав перед харків'янами у двадцяті роки, описував літературознавець Г. Гельфандбейн.

У пресі того часу можна зустріти інформацію про виступи відомих виконавців світового рівня. Серед них піаністи С.А. Брікнер, Є.Ф. Нібур і Я. Зальська, оперна співачка А. Буліллі. У 1915 р. відбувся концерт С. Рахманінова у залі громадської бібліотеки [19]. Ця подія мала великий культурний резонанс для обізнаної в музиці харківської публіки.

Політичні перевороти і Громадянська війна поклали край як пишним вечорам та літературним зустрічам, так і регулярному висвітленню життя Бібліотеки у пресі (ця тенденція поновилася тільки в мирні часи). У 1917 – 1918 рр. оренда читального залу під устрій вечорів розглядалася виключно як стаття прибутку до бюджету Бібліотеки. Зростання громадянських хвилювань змінило характер багатьох заходів. І, хоча попит на їх проведення постійно зростав, Правління було вимушене відмовляти у проханнях проводити в Бібліотеці політичні мітинги і зібрання.

У 1920-ті роки характер заходів змінився, в цей час до Бібліотеки запрошуються відомі вчені і викладачі з просвітницькими лекціями, виконується програма ліквідації неписьменності. Широкому загалу прищеплюються ази культури. Про це розповідала Є.С. Ніценко, дослідниця музичного життя Харкова, на засіданні клубу «Краєзнавець» 26 березня 1983 р.: *«Есть в городе Харькове одно здание, а в нем зал, очень для меня дорогой. Это читальный зал библиотеки им. Короленко. В 1928–29 годах я была ее постоянным посетителем... На всю жизнь я запомнила*

воспитанность и любезность работников библиотеки. С чувством уважения, я бы сказала с чувством почтения, всегда их вспоминаю.

В большом зале стоял приглушенный шорох, почти шепотом разговаривали сотрудники библиотеки, удобно было сидеть на венских легких стульях, легко передвигаемых. В работе, которая происходила в читальном зале, чувствовалось что-то торжественное, но в тоже время трудовое.

Зал библиотеки в те годы был еще и залом филармонии, где происходили камерные концерты. Работа в зале библиотеки заканчивалась в девять часов вечера, а концерты начинались в девять тридцать. Часто приходилось на лестнице ждать, пока уберут столы и расставят стулья. Но это не вызывало раздражения у ожидающих. Акустика в зале великолепная. Всегда зал был переполнен слушателями. Много прекрасного я слушала в этом зале. Запомнились мне концерты Генриха Нейгауза, квартета им. Вильоми. И сейчас, на склоне лет своих, я горжусь, что в моем родном городе есть библиотека им. Короленко с ее великолепным залом» [14].

Харківські письменники 1920-х років були невтомними борцями за перетворення старого світу. Найактивнішу позицію займав «Гарт» – перша в Україні спілка пролетарських письменників, душею якої був Василь Блакитний. До «Гарту» входили такі згодом відомі письменники, як В. Поліщук, Олесь Досвітній, П. Тичина, І. Дніпровський та ін. Пізніше з «гартівцями» підтримували міцні зв'язки Остап Вишня, О. Довженко, В. Сосюра, А. Макаренко. У квітні 1924 р. у залі ХГБ відбувся перший виступ «гартівців». Щоб краще передати атмосферу цього вечора, звернімося до газет тих днів. Газета «Комуніст» 20 квітня 1924 р. писала про те, що *«...хоч публіки було й замало, але настрій глядачів був піднесений. Відчувалось, що у гартівців є своя любляча аудиторія. Саме тому вечір мав задушевний, інтимний характер»* [27]. Автор особливо відзначає виступ М. Хвильового, якого вже тоді вважали цікавим письменником.

Свої зали Бібліотека завжди охоче відкривала для літераторів. Відомими стали вечори, присвячені пам'яті О. Блока (1922), В. Брюсова (1924), Т.Г. Шевченка (1925), на якому виступав академік Д.І. Багалій, пам'яті О.С. Пушкіна (1927), а у 1936 р. відбувся вечір, присвячений шостій річниці з дня трагічної смерті В. Маяковського.

Ось ще кілька літературних подій 1920-х років:

- 1921 р. у залі Бібліотеки відбувся «Вечір поетів». Серед учасників – В. Катаєв та Ю. Олеша [11];
- 22 вересня 1922 р. перед харків'янами виступив О. Толстой разом з акторами першої студії МХАТу [6];
- у 1926 р. письменниця Л. Сейфулліна знайомила присутніх зі своїми оповіданнями. Цього року тут виступив М. Зощенко [11].

Серед численних гостей Бібліотеки цих років – публіцист і письменник М. Кольцов, В. Іванов, Б. Пильняк, В. Сосюра та багато інших письменників і поетів. Лекції читали доктор філософії Г.А. Полонський («Право на материнство»), літературознавець і лінгвіст Д.М. Овсянико-Куликовський («Лирика, как особый вид творчества и значение в поступательном движении человечества») та інші.

Бібліотека зростала разом із суспільством, наука й культура йшли вперед, з'являлися нові ідеї, наукові розробки, твори мистецтва. Творцям нової культури і мистецтва потрібна була трибуна, з якої можна доносити інформацію до людей, і цією трибуною заслужено ставала Бібліотека, яка відкривала свої двері для молодих учених та діячів культури.

1920-30-ті роки вважаються українським ренесансом. Бурхливо розвивається українська література. У книзі «Воспоминания о Э. Казакевиче» згадується про Е. Казакевича, Г. Діаманта та Б. Міллера: *«Мы были постоянными посетителями общегородской библиотеки имени Короленко. Общежитие было нашим домом по нужде, библиотека была домом по любви, нашим желанным очагом. Усевшись за одним из столов в просторном и уютном читальном зале, – читали книги, писали в своих тетрадках»* [8].

Лекції, читання, народні вечори і концерти стають невід'ємною частиною співпраці Бібліотеки з читачем. Разом з відомими поетами в 1920-ті роки у Бібліотеці з'являються музиканти, яким пізніше судилося стати видатними світовими митцями. У 1925 р. відбувся другий концерт скрипаля-віртуоза Н.С. Бліндера [13] та концерт європейського піаніста-віртуоза Міхаеля Задора [12]. У програмі були твори І. Баха, Ф. Ліста та інша музична класика. Про «перший вечір квартету Стравинського у 1925 р. в залі Держбібліотеки ім. Короленко» знаходимо рядок у газеті «Харьковский пролетарий» [22]. У 1927 р. відбувся об'єднаний концерт Е. Петрі і Л. Сироти [15].

Цікавою є розвідка працівника Бібліотеки, історика книги С.Б. Шоломової «Единственный вечер в Харькове» про перебування А. Ахматової

в нашому місті, надрукована у газеті «Красное знамя» [32]. Заплутані історії бібліотечного пошуку С.Б. Шоломова називала «бібліотечним детективом», саме такою виявилась ситуація з перебуванням А. Ахматової в нашому місті та її творчим вечором у Бібліотеці. Історія приїзду А. Ахматової до Харкова овіяна легендами, які не завжди вдається відділити від подій, що насправді відбувалися.

Так, 17 квітня 1924 р. у розділі хроніки газети «Коммунист» харків'яни змогли прочитати повідомлення наступного змісту: «*Во вторник, 22 апреля в зале общественной библиотеки состоится единственный вечер Анны Ахматовой. А. Ахматова прочтет старые и новые (неизданные) стихи...* » [26]. 22 квітня у хроніці з'являється повідомлення про вечір поезії А. Ахматової, на якому романси на слова поетеси виконає Зоя Лодій [32]. Ім'я співачки Зої Лодій було добре відоме не тільки харків'янам, вона співала разом з Ф. Шаляпіним, була близькою знайомою М. Горького.

Як вдалося з'ясувати С.Б. Шоломовій, авторський вечір відбувся, поетеса була на ньому присутня, але... Згодом бюлетень науково-репертуарної комісії Всеукраїнського театрального комітету «Театральні відомості» писав, що в стінах громадської бібліотеки відбувся вечір поезії А. Ахматової, а не її авторський виступ... [32].

Харківський критик Г.М. Гельфандбейн згадував, що під час розмови з поетесою у Ташкенті у воєнні роки він запитав її про відвідини Харкова, на що вона відповіла: *«Да, это был трудный вечер, где отвратительно читали мои стихи»* [32]. А. Ахматовій завжди важко давались публічні виступи, до того ж на вечорі виступив професор Макаров, який славився прихильністю до вульгарного марксизму. Виступ був тенденційним і ніякою мірою не міг задовольнити поетесу. Виходить, А. Ахматова була присутньою на вечорі, але лише як гостя і свої поезії читати не змогла або не захотіла, адже в той час вона перебувала в траурі після загибелі чоловіка.

На вечорі була присутня давня товаришка Г.М. Гельфандбейна, працівниця Бібліотеки О.Ф. Самаріна. Вона неодноразово розповідала про цей дивовижний вечір, і йому запам'ятались слова: «Ахматова була худою у чорній сукні, велична і беззахисна. Ахматова була незабутня!» [32]. На жаль, деякі обставини, пов'язані з історією перебування А. Ахматової у Харкові, лишаються невідомими, але той факт, що вона була у Бібліотеці, лишається беззаперечним.

Про деякі визначні події, що відбувались у Бібліотеці, маємо лише уривчасті свідчення. Так, у звіті за 1929 – 1930 рр. читаємо, що *«...До приїзду чужоземних письменників: Стефана Цвейга, Бернгарда Келлермана, – було влаштовано виставку з російських та українських книжок і при видачі зверталась увага на перебування цих письменників в СРСР»* [21].

Газета «Харьковский пролетарий» в 1927 р. надрукувала невеличке повідомлення про вечір В.Т. Юрезанського і В.М. Сосюри: *«В среду, в Доме литературы им. Блакитного, выступили с читкой своих произведений писатели Юрезанский и Сосюра. Хороши стихи, прочитанные Сосюрой «Украина моя» и «Ответ фашисту эмигранту Маланику»... Приятным сюрпризом для аудитории явилось выступление присутствовавшего в публике известного московского поэта В. Александровского»* [7].

У роки відбудови народного господарства і перших п’ятирічок Бібліотека допомагала читачам оволодівати новими знаннями з науки і техніки. Культурно-просвітницька робота здійснювалася з використанням різноманітних форм і методів. Організовувались книжкові виставки до революційних дат, виставки технічної і сільськогосподарської літератури, з питань природознавства і т. ін. Проводились зустрічі з громадськими діячами, ученими, письменниками, організовувались читацькі конференції, диспути.

Таким чином, з огляду на вивчення періоду становлення і розвитку Бібліотеки, можна стверджувати, що заснована як Громадська бібліотека, ХДНБ ім. В.Г. Короленка була нерозривно пов’язана з громадськістю: з користувачами, відвідувачами та шанувальниками. І завершити розвідку з соціокультурної та просвітницької діяльності видатних діячів науки та культури в стінах Бібліотеки хочеться знову ж таки словами Д.І. Багалія: *«Чому і кому зобов’язана бібліотека своїми успіхами? Відповідь на це питання знаходиться в її назві – громадська бібліотека; активна і пасивна підтримка суспільства – ось таємниця її життєвості і сили»* [1].

Література

1. Багаліївський збірник : академік Д.І. Багалій та бібліотечна справа України : наук. ст. та матеріали / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка; [уклад. О.П. Кунiч]. – Х. : САГА, 2008. – 84, (152), 72 с. : iлюстр., фото. – Бiблiогр.: с. 239–258 (88).

2. Бич-Лубенский, К. Музыкальный вечер XII Археологического съезда / К. Бич-Лубенский // Харьк. губерн. ведомости. – 1902. – 21 авг.

3. Благотворительные спектакли труппы М. Кропивницкого в пользу Общественной библиотеки на сцене театра «Тиволи» // Харьк. губерн. ведомости. – 1889. – 20, 25 мая.

4. Благотворительный литературно-музыкальный вечер в зале харьковской общественной библиотеки // Харьк. губерн. ведомости. – 1902. – 4 окт.

5. Божко, В. Іван Бунін у Харкові / В. Божко // Слобід. край. – 1991. – 1 жовт.

6. Вечер А. Толстого. В зале библиотеки состоялась встреча с А. Толстым // Коммунист. – 1923. – 20 сент.

7. Вечер Юрезанского и Сосюры // Харьк. пролетарий. – 1927. – 9 апр.

8. Ген, Т. Его любили / Т. Ген // Воспоминания о Э. Козакевиче. – М., 1979. – 424 с.

9. Зал общественной библиотеки. Лекции поэта К.Д. Бальмонта // Сириус. – 1916. – №1. – С.2.

10. К.Д. Бальмонт в редакции «Южного края» // Юж. край. – 1916. – 27 февр.

11. Климова, С. Місце зустрічі – бібліотека / С. Климова // Вечір. Харків. – 1984. – 1 серп.

12. Концерт Михаэля Задора // Коммунист. – 1925. – 25 апр.

13. Лисовский, Л. Культура и искусство : второй концерт скрипача-виртуоза Блиндера Н.С. в б-ке им. В.Г. Короленко / Л. Лисовский // Харьк. пролетарий. – 1925. – 7 апр.

14. Ніценко, Є.С. Читальный зал библиотеки им. Короленко [Електронний ресурс] / Є.С. Ніценко. – Режим доступу : http://korolenko.kharkov.com /kray/KEB/Nitsenko1.html. – Загол. з екрану.

15. Об'єднаний концерт Е. Петрі і Л. Сироти // Комуніст. – 1927. – 22 груд.

16. Общественная библиотека // Харьк. губерн. ведомости. – 1888. – 9 дек.

17. Объявление о концерте в пользу общественной библиотеки при участии примадонны итальянской оперы книягини Н.Н. Орбелиани и студии хора под упр. Туроверова // Харьк. губерн. ведомости. – 1888. – 5 февр.

18. Объявление о концерте итальянского виртуоза Э. Рокко в зале общественной библиотеки // Утро. – 1911. – 2 окт.

19. Объявление о концерте С. Рахманинова в зале общественной библиотеки // Утро. – 1915. – 17 окт.

20. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 1917 – 1918 гг. – [Х., 1918]. – Л. 34. – Рукопись.

21. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 1929 – 1930 гг. – [Х., 1930].

22. Первый вечер квартета Стравинского в зале библиотеки им. В.Г. Короленко // Харьк. пролетарий. – 1925. – 26 нояб.

23. Самчук, У. Живі струни. Бандура і бандуристи / У. Самчук. – Детройт : Друкарня Петра Майсюри, 1976. – 466 с.

24. Селиванов, С.Н. Концерт скрипача Г. Фримана и певицы М. Шавловской / С.Н. Селиванов // Харьк. губерн. ведомости. – 1888. – 30 сент.

25. Сумцов, Н. Памяти Б.Г. Филонова / Н. Сумцов // Юж. край. – 1910.

26. Театр и искусство // Коммунист. – 1924. – № 88. – 17 апр. – С. 5.

27. Уразов, И. Общественная библиотека. Выступление «Гарта» / И. Уразов// Комуніст. – 1924. – 20 квітня.

28. Фонд общественной библиотеки пополнился. Перечень лиц, подаривших книги // Харьк. губерн. ведомости. – 1889. – 4 марта.

29. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка. До 40-річчя Великої жовтневої соціалістичної революції. – Х. : Книжк. палата УРСР. – 92 с.

30. Харьковская общественная библиотека // Юж. край. – 1890. – 18 янв.

31. Хлєсткова, Л.В. Понад 80 років з ім'ям В.Г. Короленка / Л.В. Хлєсткова, О.М. Дмитрієва // Демократична орієнтація творчості В.Г. Короленка : тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. 150-літтю з дня народж. письменника, 28 трав. 2003 р. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка. – Х., 2003. – 71 с.

32. Шоломова, С.Б. Единственный вечер в Харькове / С.Б. Шоломова // Крас. знамя. – 1989. – 6 июля.

В.К. Разинкова
Л.В. Науменко

ХАРЬКОВСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА им. В. Г. КОРОЛЕНКО КАК ЦЕНТР НАУЧНОЙ КАТАЛОГИЗАЦИИ (1946 – 2010 гг.)

Розглядається каталогізація як один з видів діяльності Бібліотеки. Розкривається розвиток алфавітних та систематичних каталогів, зміни, що відбулися після ліквідації прусської системи розстановки карток, перехід на ББК, впровадження електронного каталогу, діяльність Бібліотеки як головного методичного центру каталогізації східного регіону України.

***Ключові слова**: каталогізація, алфавітний каталог, систематичний каталог, АБІС ІРБІС, електронний каталог.*

Рассматривается каталогизация как один из видов деятельности Библиотеки. Раскрывается развитие алфавитных и систематических каталогов, изменения, произошедшие после ликвидации прусской системы расстановки карточек, переход на ББК, внедрение электронного каталога, деятельность Библиотеки как главного методического центра каталогизации восточного региона Украины.

***Ключевые слова**: каталогизация, алфавитный каталог, систематический каталог, АБИС ИРБИС, электронный каталог.*

Каталогизация, организация и ведение каталогов в ХГНБ им. В.Г. Короленко началось с того дня, когда она, будучи Харьковской общественной библиотекой, впервые открыла двери перед читателями. Как известно, каталогизация – это процесс описания единицы фонда, проведения предметного анализа и присвоения индекса классификации. Если каталог является одним из старейших способов организации информации в Библиотеке, то каталогизация – это один из старейших видов деятельности по ее организации. Таким образом, каталогизационные процессы и организация каталогов в ХГНБ им. В.Г. Короленко развивались в тесной взаимосвязи.

Каталоги кумулируют информацию только в сжатом и закодированном виде. Поэтому их можно считать своеобразной «памятью

человечества». Каталоги и картотеки как модель фонда Библиотеки характеризуются постоянным накоплением отделенной от документов информации в виде библиографической записи. Ежедневная работа с ними – описание и индексирование документов по единым правилам, расстановка, изъятие карточек, создание ссылочно-справочного аппарата – обеспечивает полное раскрытие и движение фонда Библиотеки, что способствует качественному обслуживанию пользователей.

Алфавитные и систематические каталоги постоянно совершенствовались и претерпели в своем развитии много изменений. Главной задачей отдела регистрации и каталогизации (с 1951 г. – отдела каталогизации) в конце 1940 – начале 1950-х годов был переучет книжного фонда для получения точных сведений о состоянии книжного фонда после Великой Отечественной войны. Для этого «малый генеральный» (67 тыс. карточек на книги, которые поступили в годы войны) нужно было объединить с основным Генеральным алфавитным каталогом (ГАК). В 1950 г. начинается сверка фонда ХГНБ им. В.Г. Короленко с ГАК по топографическому каталогу, который был утерян в годы войны и восстановлен в 1948 г. Параллельно велась работа по восстановлению систематического каталога (СК), вывезенного фашистами в Германию и уже к 1950 г. его объем по сравнению с 1947 г. увеличился в три раза и составил 638 тыс. карточек. Следует отметить, что ХГНБ им. В.Г. Короленко никогда не проводила механического расписывания литературы для СК, а выбирала для его построения и текущего пополнения, в первую очередь, наиболее актуальную литературу из книгохранилища. К I кварталу 1950 г. СК по основным отраслям знания был выставлен для общего пользования читателями и была усилена работа по окончанию второй очереди по его организации. В процессе ведения СК практиковалось аннотирование статей, выделение новых рубрик по актуальным вопросам науки и техники, разработка системы ссылок и справок. Также началось редактирование отдельных разделов СК, разукрупнено 2233 рубрики.

Большой спрос читателей на художественную литературу вызвал необходимость в 1950-х годах организовать наряду с СК тематический каталог художественной литературы и в 1952 г. был создан новый тематический каталог художественной литературы. На протяжении последующих лет каталог совершенствовался, обновлялся и к 1979 г. было полностью завершено редактирование его структуры, изменены названия ряда рубрик, введены новые, разработана система отсылок и ссылок.

Работа по сверке фонда с топографическим каталогом не была завершена вследствие того, что каталоги ХГНБ им. В.Г. Короленко подвергались критике со стороны Комитета по делам культурно-просветительских учреждений при Совете Министров УССР. Обвинение состояло в несоответствии идеологическим требованиям того времени. В результате началась работа по пересмотру содержания генерального алфавитного и систематического каталогов и методики их формирования. Библиотека с 1949 г. пошла по пути создания читательских каталогов с включением в них наиболее актуальной современной и классической литературы, превращая их в аппарат рекомендации наиболее ценной в политическом и научном отношении литературы (с позиции коммунистической идеологии). Исключались карточки на книги, которые не могли быть рекомендованы широкому кругу читателей. На основе изъятого карточного репертуара читательского алфавитного каталога (ЧАК) был создан алфавитный каталог (АК), предназначенный только для научных работников и специалистов различных отраслей народного хозяйства. Таким образом, ЧАК разделился на две части: литературы ограниченного пользования, изданной до 1948 г., и рекомендованной литературы, изданной после 1948 г. Такое деление каталогов просуществовало недолго, и в 1956 – 1958 гг. обе части были снова объединены.

В 1950-е годы особое внимание уделялось проблеме распределения библиографических записей (БЗ) по видам изданий. Из АК изымаются БЗ на картографические и нотные издания, литературу временного хранения, земские издания. Таким образом формируются отдельные алфавитные каталоги на каждый вид изданий. В 1950 г. впервые за все время существования Библиотеки стала проводиться каталогизация изографических изданий, которые также выделяются в отдельный каталог. В 1952 г. образуется ГАК документов временного хранения, позднее – ГАК авторефератов диссертаций. В этом же году Библиотека приступила к разделению ГАК по языковому принципу, что послужило началом формирования двух отдельных языковых рядов ГАК (ГАК изданий на украинском языке и ГАК изданий на русском языке). В дальнейшем такая методика организации АК была признана наиболее эффективной для удовлетворения разнообразных запросов всех категорий читателей и способствующей четкой организации каталога [1].

В средине 1950-х годов были опубликованы «Единые правила по описания произведений печати для библиотечных каталогов» [1].

Сотрудники Библиотеки приступили к упорядочению материала и изменению в организации АК и СК в соответствии с новой методикой библиографического описания (БО). Это способствовало унификации БО всех видов изданий. Впервые в АК книг начали формироваться авторские комплексы.

В 1955 г. начался принципиально новый важный этап в истории АК, который заключался в полной ликвидации прусской системы расстановки карточек. Данная система состояла в расстановке карточек по имени существительному в именительном падеже. Все процессы по ведению АК с этого времени начали осуществляться в соответствии с «Едиными правилами описания произведений печати для библиотечных каталогов». Большим достоинством разных частей «Единых правил…» является максимальное сближение методики составления БО всех видов изданий. В «Единых правилах…» удалось изложить принципы составления БО в прямой непосредственной связи с общей проблемой организации АК и тем самым дать представление об их логических обоснованиях, скрытых за краткими формулировками каталогизационных правил. Единство принципов описания для различных видов произведений печати и максимальное сближение методики описания является основным, базовым, ведущим в библиотековедении.

Для оказания методической помощи, в частности по каталогизации и ведению алфавитных и систематических каталогов, в апреле 1955 г. Министерство культуры УССР прикрепило к ХГНБ им. В.Г. Короленко низовую библиотечную сеть Ворошиловградской (ныне Луганской), Сталинской (ныне Донецкой), Днепропетровской, Запорожской, Полтавской, Сумской и Харьковской областей [2]. С этого момента Библиотека становится методическим центром по вопросам каталогизации и организации АК и СК для библиотек не только Харькова, но и всего восточного региона республики. На протяжении десятилетий ведущие специалисты отдела алфавитных каталогов (ОАК) и отдела систематических каталогов (ОСК) анализировали разделы отчетов и планов областных библиотек по обработке и каталогизации книжных фондов, ведению АК, СК и на основе анализа составлялись справки, в которых давались рекомендации, отмечались положительные и отрицательные стороны работы. Таким образом, корректировалась работа библиотек по вопросам планирования, составления БО, срокам расстановки карточек в каталоги, редактирования АК, работе с карточками централизованной каталогизации, систематизации произведений печати,

организации СК, изъятию карточек из каталогов и т. д. Например, в некоторых библиотеках региона расстановка карточек происходила с нарушением сроков, что не обеспечивало качественного обслуживания читателей. Поэтому, в своих аналитических справках сотрудники ХГНБ им. В.Г. Короленко рекомендовали библиотекам пересматривать технологию процесса расстановки карточек и тщательно изучать профессиональную литературу и передовой опыт других библиотек.

С средины 1950-х годов СК продолжал формироваться по новой, разработанной Библиотекой схеме, в которой частично использован проект библиотечной классификации Всесоюзной государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина (ныне Российская государственная библиотека). Основными методологическими принципами его построения были: коммунистическая партийность; историзм, отражение перехода одного явления в другое, переход от общего к частному и от частного понятия к индивидуальному.

В 1956 г. во всех делениях СК был принят новый порядок расположения материала в подрубриках разделов. Произведения основоположников марксизма-ленинизма, постановления Коммунистической партии (КП) и правительства Советского Союза выдвигались на первое место и располагались в единой хронологии [3]. Каталоги Библиотеки были подчинены принципу партийности. В них отображались аналитические БЗ первых публикаций, директивные материалы и постановления КП и правительства, помещенные в периодической прессе. Эти материалы впоследствии заменялись БЗ книг в случаях, когда такие документы выходили самостоятельными изданиями. Изучая историю развития каталогов, можно сделать вывод, что их организация, ведение, содержание отражает идеологический строй страны: в советский период – главенство КП, в современный период – построение демократического общества и становление Украинского государства.

В сентябре 1959 г. произошла реорганизация двух отделов: научно-библиографического и обработки. На их базе был создан отдел обработки и каталогов. Это позволило объединить процессы каталогизации и ведения всех каталогов ХГНБ им. В. Г. Короленко в одном отделе.

В 1961 г. было опубликовано второе издание «Единых правил…». Но Библиотека ко второму этапу редактирования АК по новым правилам приступила только в 1968 г. Несмотря на внешнее сходство методик редактирования по первому и второму изданиям «Единых правил…», последнее отличалось большей гибкостью, т. е. максимально раскрывались

все имена, отчества, устанавливалась связь между вариантами фамилий, вариантами заголовков одного и того же произведения и т. д. Параллельно проводилась сложная, трудоемкая работа по перестановке изданий коллективов, расставленных ранее в каталоге под заголовком на типовые слова (Доклады…, Записки…, Труды… и т. д.) наименования коллектива. Различные формы наименований коллектива связывались между собой справочными и ссылочными карточками. Эта работа продолжалась до 1985 г. За это время был обработан большой объем «Книжных летописей» на предмет выявления наименований коллективов, просмотрено 35 тыс. карточек, отобрано, переоформлено и расставлено под коллективным автором 30,7 тыс. карточек. Большое внимание уделялось раскрытию аббревиатур коллективов, унификации заголовков описаний. Таким образом, в ГАК и ЧАК сформировались комплексы коллективного автора.

Наряду с работой по организации и ведению алфавитных и систематического каталогов важным направлением деятельности ХДНБ им. В.Г. Короленко была разработка методики и техники каталогизационных процессов. Так, с 1966 г. сотрудники Библиотеки являлись членами межбиблиотечной каталогизационной комиссии, постоянно действующего органа при Государственной библиотеке УССР им. КПСС (ныне Национальная парламентская библиотека Украины). Главной задачей комиссии было обсуждение проекта украинского издания «Єдиних правил опису…».

В 1960 – 1968 гг. в библиотечной жизни страны произошло важное событие: вышли в свет 25 выпусков (в 30-ти книгах) первого издания советской библиотечно-библиографической классификации (ББК) для научных библиотек. ХГНБ им. В. Г. Короленко одной из первых в стране в 1962 г. (по мере издания выпусков ББК) приступила к переводу СК на новую советскую ББК. Технология этой работы определялась «Инструкцией по реорганизации СК ХГНБ им. В.Г. Короленко согласно таблицам ББК для научных библиотек» [2]. Эта кропотливая и трудоемкая работа по переводу трехмиллионного карточного репертуара СК проводилась без выделения дополнительных средств и штатных единиц. Важное место в процессе реорганизации СК занимало раздробление крупных рубрик и выделение новых проблем, понятий в свете решений КП и отражающих современное состояние науки и техники, общественной жизни. Так, было открыто и раздроблено 303 рубрики, что сделало СК более актуальным, но пользование этими рубриками усложнялось по

причине отсутствия к ним алфавитно-предметного указателя (АПУ). В 1971 г. было принято решение об обязательном составлении ключа к разделам для удобства пользования СК. Поэтому параллельно с переводом каталога на ББК создавались алфавитно-предметные указатели к отраслевым разделам. А в 1976 г. на базе отраслевых разделов организовался сводный алфавитно-предметный указатель. Помимо вопросов по ведению СК решались и другие важные вопросы. В частности, впервые обсуждалась проблема тиражирования карточек и вопросы каталогизации. Было отмечено также, что каталожное хозяйство во многих отношениях пришло в негодность и не обеспечивало дальнейшего роста каталогов. В связи с этим была произведена генеральная передвижка ГАК. Условия работы в 1972 г. в связи со строительством служебного корпуса не улучшились. Теснота в помещении, где находились каталоги, вынуждала ставить новые шкафы, необходимые для осуществления генеральной передвижки, поверх старых, что было крайне неудобно. Поэтому решение вопросов механизации, организации рабочего места и, соответственно, повышения производительности труда, откладывалось до момента введения в эксплуатацию нового служебного корпуса.

До середины 1970-х годов формирование БО производилось по «Единым правилам описания произведений печати» [1]. Данные правила не всегда соответствовали всем требованиям каталогизационных процессов. В 1965 г. в Москве на Первой всесоюзной конференции по каталогизации было принято важное решение по изучению вопроса о подготовке стандартов на описание документов для библиотечных каталогов, библиографических указателей и т. д. Рекомендовалось рассмотреть возможность стандартизации издательского оформления печатной продукции как предпосылки для дальнейшего совершенствования процессов каталогизации. Работа по подготовке стандартов велась в рамках системы СИБИД. К сожалению, сейчас не соблюдается единообразие издательского оформления печатной продукции, что может привести к снижению качества каталогизационных работ. В Библиотеке для внедрения стандартов была разработана схема карточки учета, которая включала следующие сведения: номер и наименование стандарта, срок введения, номер приказа Министерства культуры УССР о внедрении стандарта, номер приказа по Библиотеке о внедрении стандарта, дата получения стандарта, основные работы по внедрению, ответственный исполнитель, отметка о выполнении.

В 1975 г. в связи с усовершенствованием структуры Библиотеки на базе отдела обработки и каталогов было образовано два отдела: отдел обработки и организации алфавитных каталогов и отдел организации систематического каталога. Это позволило определить и разграничить технологические процессы, связанные с каталогизацией, организацией и ведением каталогов.

С целью упорядочения поиска по алфавитным каталогам создаются вспомогательные картотеки. Их информационное значение состояло в подаче сведений, которые не были поисковыми в основной части каталога. Так, к ЧАК и ГАК были образованы картотека авторов с распространенными фамилиями, картотека названий произведений художественной литературы. Целенаправленную работу по описанию произведений печати под коллективным автором Библиотека начала более 30 лет назад. Использовался опыт Государственной научной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина (ныне Российская национальная библиотека), с которой по ряду вопросов поддерживались связи в 1970 – 1980-х годах. В 1976 г. началась работа по созданию авторитетной картотеки «Указатель заголовков коллективного автора» (УЗКА). Со временем она стала разветвленным справочным аппаратом, который успешно использовался для установления заголовка наименования коллектива. Впоследствии, после приобретения Библиотекой в 2002 г. АБИС «ИРБИС», УЗКА стал базой для формирования авторитетного файла коллективного автора (АФ «КА»).

В 1978 – 1979 гг. осуществлялся перевод читательского алфавитного каталога периодических изданий на стандартные карточки, что было удобным для пользования каталогом, а также сэкономило средства на изготовление специальных шкафов.

В 1985 г. ГАК из цокольного этажа служебно-производственного корпуса передислоцирован на первый этаж нового хранилища. В связи с передислокацией карточный репертуар был перемещен в новые каталожные шкафы, заново оформлены этикетки, написаны таблички-указатели. В том же году были перемещены читательские алфавитные каталоги книг, периодических изданий, алфавитная картотека названий произведений художественной литературы. В результате перемещения ЧАК освободились значительные площади для расширения систематического каталога.

Постоянное изучение специальной литературы, опыта ведущих библиотек страны, совершенствование технологических процессов

каталогизации позволило с 1981 г. внедрить в Библиотеке централизованную обработку всех видов изданий. В результате ОАК и ОСК начали централизованно готовить печатные карточки для всех структурных подразделений ХГНБ им. В.Г. Короленко. Это дало возможность обеспечить единство методики библиографического описания для всех каталогов и картотек Библиотеки. ОАК и ОСК как отделы-кураторы оказывали действенную помощь другим библиотекам и специалистам. В 1983 г. проводились стажировки и консультации по вопросам сложных видов БО, использования печатных карточек Книжной палаты УССР для преподавателей ХГИК (ныне ХГАК), заведующих отделами обработки библиотек Харьковской, Сумской области.

В 1978 – 1982 гг. в четыре этапа проводилось исследование «Пути повышения эффективности использования читателями каталогов ХГНБ им. В. Г. Короленко». Второй этап исследования, посвященный изучению СК, выявил разное отношение читателей к совместному отражению в СК описаний на книги и журнальные статьи. «За» и «против» высказалось почти одинаковое количество читателей. После изучения опыта работы других библиотек страны и перспектив развития СК, было принято решение выделить из СК систематическую картотеку статей (СКС), расположив карточки в каждом отраслевом разделе в обратно-хронологическом порядке. Этот принцип расстановки позволил улучшить пропаганду новой литературы и экономить рабочее время при расстановке и изъятии карточек. Таким образом, каталогизаторы свели к минимуму необходимый объем умений и знаний читателей для обеспечения оперативного поиска документов в СК и СКС.

Специалистами Библиотеки постоянно изучался вопрос повышения эффективности использования каталогов читателями. В частности, в СК было решено в каждом отраслевом разделе выделять отдельным разделителем литературу на иностранном языке, приступить к реорганизации системы расстановки карточек в обратно-хронологическом порядке (1989 г.) и преобразовать тематический каталог художественной литературы в тематическую картотеку.

В связи с решением организовать отдельный генеральный алфавитный каталог авторефератов диссертаций (АД) была начата работа по выделению из ГАК карточек с БО на АД. Организация единого ГАК АД была закончена в 1984 г. Всего из ГАК было изъято 168280 БО на АД. Комиссией по совершенствованию каталогов и картотек было принято решение одобрить результаты эксперимента ОСК по организации

картотеки АД по номенклатуре специальностей научных работников, упростить и упорядочить структуру СК АД, сохранив алфавитный способ группировки карточек.

В 1985 г. ОСК и ОАК осуществили унификацию и стандартизацию наименований каталогов и картотек всех структурных подразделений Библиотеки. Было издано справочное пособие для читателей и библиотечных работников – аннотированный перечень «Каталоги и картотеки ХГНБК». На основе перечня составлена картотека «Система библиотечных каталогов и картотек ХГНБК».

На заседании Совета по системе каталогов и картотек (1986 г.) было решено организовать единый ряд ЧАК – слить части каталога художественной литературы на русском и украинском языках с соответствующими частями каталога научной литературы (111,8 тыс. карт.). В результате образовались комплексы индивидуального автора. С изменением политического климата в стране (1986 – 1990 гг.) стало возможным отражение в справочно-библиографическом аппарате (СБА) ХГНБ им. В.Г. Короленко изданий, ранее получивших отрицательную оценку с идеологической и научной позиций. Было обработано 3455 экземпляров «реабилитированных» книг и включено в каталоги 10,5 тыс. БЗ.

В 1987 – 1988 гг. была проведена паспортизация каталогов и картотек ХГНБ им. В.Г. Короленко. На каждый каталог и картотеку были составлены паспорта-характеристики с указанием их полного наименования, места расположения, формы, хронологического охвата, характера каталога, его объема, назначения и т. д.

Значительную часть карточек для каталогов Библиотека получала из Всесоюзной книжной палаты и Книжной палаты УССР. Централизованная каталогизация оказывала большую помощь в организации каталогов. Но некоторые виды БО, которые составляли книжные палаты, были чрезмерно громоздкими и неточно отображали титульную страницу книги. К концу 1980-х годов поступление карточек централизованной каталогизации стало несвоевременным и нерегулярным. Вследствие этого специалисты-каталогизаторы начали самостоятельно составлять машинописные БО на большую часть поступлений новых документов.

Продолжалась работа по организации стажировок, практикумов для библиотечных работников ЦБС города (1990 г.) на базе ЦГБ им. В.Г. Белинского, участие на постоянно действующих профсоюзных

курсах для библиотечных работников, посещения библиотек Харькова по вопросам составления БО документов и соблюдения государственных стандартов, регулярное участие в работе постоянно действующего областного учебно-методического центра повышения квалификации работников культуры, участие в региональном научно-практическом семинаре «Актуальные проблемы научной каталогизации в современных условиях», постоянное участие в межведомственном научно-практическом семинаре на базе ХГНБ им. В.Г. Короленко специалистов библиотек главных методических центров Харькова. В 1993 г. в Библиотеке стажировалась заведующая отделом обработки и каталогизации Днепропетровской ОУНБ Н.Г. Литвиненко по вопросам документационного обеспечения каталогизационных процессов и паспортизации каталогов. Для участников совещания библиотечных работников библиотек средних учебных заведений Харькова прочитаны лекции «Новое в правилах составления БО», «Редактирование и оформление алфавитного каталога». Наряду с методической работой продолжалось совершенствование рабочих процессов с АК и СК. В 1993 г. путем изъятия карточек из ЧАК на серии была организована алфавитная картотека серий книг.

Развитие системы каталогов и картотек имеет ряд существенных недостатков. В крупных библиотеках каталоги занимают много полезной площади, высвободить которую можно благодаря использованию достижений современных информационных технологий, введению новых форм реализации поиска, а также сократив число каталогов, которые редко используются. Еще в 1972 г. библиотековеды предвидели, что в «… обозримый период (20 – 30 лет) вершиной развития формы БК будут электронные каталоги» [4]. В 1988 г. в библиотечной печати широко освещались вопросы развития автоматизации и информатизации библиотечных процессов, замены громоздких карточных каталогов на машиночитаемые.

Создание электронного каталога в ХГНБ им. В.Г. Короленко началось в первой половине 1990-х годов. Был создан локальный ЭК, который не соответствовал международным форматам обмена данными МАРК, международным стандартам ISO по ведению баз данных и не позволял производить полноценный поиск документов. Поиск осуществлялся

только по автору и по заглавию. Но, тем не менее, в середине 1990-х годов была начата работа по ретроконверсии карточного массива ГАК с 1993 г. Объем ЭК на 01.01.2001 г. составил 77059 БЗ.

В 2002 г. Библиотека приобретает АБИС «ИРБИС». Специалисты ОАК и ОСК приступают к изучению возможностей данной программы при работе в АРМ «Каталогизатор». В этот период начато создание и формирование баз данных «Электронный каталог», «Авторитетный файл "Коллективный автор"», «Авторитетный файл "Индивидуальный автор"», «Авторитетный файл "Предметные рубрики"». В 2008 г. созданы и ведутся базы данных «Журналы» и «Газеты». БД «Электронный каталог», «Журналы», «Газеты» конвертированы на сайт Библиотеки.

Внедрение АБИС в процесс библиографической обработки документов дает возможность ведения каталогизационных процессов в автоматизированном режиме. Преимущества электронного каталога перед традиционным карточным каталогом очевидны:

- сокращение карточного репертуара на добавочные, справочные, ссылочные БЗ, что дает экономию при закупке библиотечной техники, способствует сокращению объема площадей, занимаемых каталожными шкафами;
- возможность оперативного поиска необходимых документов по различным поисковым элементам: ключевые слова, автор (соавтор, редактор, составитель и др.), основное заглавие, заглавие серии, параллельное заглавие, наименование коллектива, место издания, издательство, год издания, язык издания, предметные рубрики и др.;
- комплексный поиск по некоторым или по большей части поисковых элементов (ключевое слово+год издания).

Полное отражение фонда Библиотеки в ЭК – довольно трудоемкий процесс. Конверсия БЗ карточного каталога в ЭК выполняется вручную. В настоящее время существует ряд проблем, которые препятствуют полному и скорейшему переводу карточных каталогов в машиночитаемую форму. Главным образом, они связаны с недостаточной оснащенностью технической базы Библиотеки.

На сегодняшний день, как и на протяжении предыдущих десятилетий, ХГНБ им. В.Г. Короленко остается главным методическим центром по

каталогизации для восточного региона Украины. Ведущие специалисты ОСК и ОАК, досконально изучив методику составления БО, индексирования в АБИС «ИРБИС», продолжают делиться своим опытом, проводя методические консультации, стажировки, выступая с презентациями на конференциях, семинарах.

Форма библиотечных каталогов (БК) не вечна. Она является продуктом материальных и общественных условий общества. Каждая основная форма каталога имеет историю своего возникновения и расцвета. Но в определенные периоды развития общества рост информационных потребностей, культурного уровня пользователей, объем и темпы роста фондов и каталогов, уровень технической оснащенности и соответствующая материальная база приходит в несоответствие с существующей основной формой БК. В результате наступает период смены форм, ломки старых представлений, привычек и обычаев, попыток изобретения и внедрения новых форм БК. Начало XXI века является периодом сосуществования нескольких форм БК. И все же основная карточная форма постепенно будет уступать место электронному каталогу.

Некоторые страны, создав полностью автоматизированные электронные библиотеки, например Публичная библиотека г. Колумбуса – столицы штата Огайо (США) полностью освободилась от карточных каталогов, этим же путем идет одна из наиболее информатизованных стран мира – Япония. Можно долго перечислять преимущества и недостатки карточных и электронных каталогов, однако сложившаяся ситуация свидетельствует, что они дополняют друг друга и существуют на равных правах. Органическое взаимодействие функций традиционных и электронных каталогов требует дальнейшего изучения.

Литература

1. Единые правила по описанию произведений печати для библиотечных каталогов. – М. : Гос. Б-ка СССР, 1952. – Ч.1. Вып. 2. : Организация алфавитного каталога книг. – 1952. – 49 с., ил.
2. Инструкция по реорганизации СК. ХГНБ им. В.Г. Короленко.
3. Котенко, Л. Розробка правил книгоопису в УРСР / Л. Котенко // Бібліотекознавство та бібліографія. – 1978. – № 18. – С. 60.

4. Мирошниченко, Г.А. Краткий очерк развития библиотеки / Г.А. Мирошниченко // Опыт работы Государственной научной библиотеки им. В. Г. Короленко. – Харьков, 1955. – С. 5 – 27.
5. Пищальников, Э.А. Эволюция библиотечных каталогов: (формы: развитие, состояние, перспективы) : автореф. дис. . канд. пед. наук / Ленингр. гос. ин-т культуры им. Н.К. Крупской. − Л., 1972. − 20 с.
6. Семененко, Н.Ф. Пропаганда материалов и решений XX съезда КПСС в Научной библиотеке им. В.Г. Короленко / Н.Ф. Семененко, В.К. Пушкарь, Н.Д. Рябченко // Опыт работы. – Вып. 2. – Харьков, 1957. – С. 3 – 16.

М.Н. Чегринец

КАТАЛОГИ ХАРЬКОВСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ им. В.Г. КОРОЛЕНКО СО ДНЯ ИХ ОБРАЗОВАНИЯ (1886 − 1946 гг.)

Розглядається організація каталогів у ХГБ, принципи їх складання, передовий досвід упровадження, історія предметного каталогу. Наводиться перелік каталогів ХДНБ ім. В.Г. Короленка
Ключові слова: *систематичний каталог, предметний каталог, генеральний алфавітний каталог, ХГБ.*

Рассматривается организация каталогов в ХОБ, принципы их составления, передовой опыт внедрения, история предметного каталога. Приводится перечень каталогов ХГНБ им. В.Г. Короленко
Ключевые слова: *систематический каталог, предметный каталог, генеральный алфавитный каталог, ХГБ.*

С момента основания Харьковской общественной библиотеки (ХОБ) книжный и журнальный фонд увеличивался очень быстро, поэтому с момента открытия началась организация реальных каталогов, ведь их

отсутствие превратило бы Библиотеку в мертвое книгохранилище, склад литературы, в котором трудно ориентироваться.

Уже тогда сотрудники ХОБ считали, что Библиотека – не просто место складирования и хранения книг, не просто читальня, она должна служить духовному совершенствованию читателей, развивать их культуру, должна быть хранилищем ценностей, накопленных человечеством. Организация каталогов в ХОБ изначально была направлена, по утверждению сотрудников, «не только в сторону накопления книжных богатств, но прежде всего в сторону облегчения доступа к ним и наилучшего пользования».

Разумеется, создание каталогов было длительным и сложным процессом, но самым большим их недостатком являлось то, что они быстро устаревали. Первые каталоги – топографический («нумерационный») и систематический – составлялись в виде рукописных книг для служебного пользования. С помощью таких каталогов невозможно было быстро и качественно обслужить читателей, т. к. поиск каждого издания занимал много времени.

В этот период в стране открываются научные, академические и университетские библиотеки. С их появлением стали распространяться печатные каталоги. Были изданы каталоги библиотек Петербургского, Харьковского, Казанского и других университетов. Сложилось два типа печатных каталогов: алфавитный и систематический.

В 1886 г. вышел из печати «Первый каталог Харьковской Общественной библиотеки»[25]. В небольшой книге (89с.) в систематическом порядке перечислялись почти все издания, имеющиеся в фонде ХОБ. Первый печатный систематический каталог включал описания 1410 книг и состоял из пяти разделов: беллетристика; науки и прикладные знания; детские книги; народные книги; периодические издания.

Через год был издан еще один печатный каталог (319 с.) –«Систематический каталог ХОБ», включающий более 5000 описаний книг [27]. В 1889 г. «…Правление приступило к составлению нового каталога по плану, несколько отличному от плана старого каталога. Решено было некоторые отделы соединить. Затем решено было выделить книги на иностранных языках в конце каждого отдела» [20, с. 11].

В 1903 г. был выпущен печатный каталог, отличавшийся чрезвычайной тщательностью отбора книг. Каталог включал 2500 наименований. Особенно тщательно был подобран Отдел общественных наук – социологии, политической экономии и истории. В этом же году в

ХОБ был открыт музыкальный отдел и издан каталог в количестве 500 экземпляров. В течение 1910 г. была проделана большая библиографическая работа – составлен и издан систематический каталог книг на украинском языке. Каталог состоял из 16 разделов, согласно общим принципам систематического каталога, принятым в Библиотеке.

Систематические печатные каталоги ХОБ выходили до 1913 г. Они составлялись как на весь фонд Библиотеки, так и на отдельные его части: каталог беллетристики, охвативший также и детские книги; каталог филиального отдела; каталог украинских книг и т. д. За 27 лет существования Библиотеки было издано 8 каталогов (включая сводные) и два дополнения к ним.

Библиотекари ХОБ не могли быстро создавать каталоги, поэтому пытались разными способами доводить до сведения читателей информацию о составе книжного фонда. Они применяли меры, дающие возможность всем пользователям ориентироваться в книжном фонде Библиотеки.

Следует заметить, что каталоги составлялись не только сотрудниками ХОБ, в частности М.И. Антоконенко, М.А. Масловым, В.И. Леваковским, С.Н. Самойловым, но в работе принимали участие все члены Правления, в состав которого входили известные ученые и общественные деятели Д.И. Багалей, Н.Ф. Сумцов, Н.Н. Бекетов и др.

Учредители ХОБ разработали свой вариант классификационных систем на основе тех, которые применялись в то время в России. Каждый раздел строился по единому эталону. Литература в СК уже тогда подразделялась по отраслям знаний: «История», «Философия», «Естествознание» и др., а также по целевому назначению «Учебные издания», «Справочные издания» и т. д.

Профессор Харьковского университета, историк и краевед, Д.И. Багалей предложил включить в каталоги «Местный отдел» для отражения краеведческой литературы. По замечанию выдающегося русского библиографа Н.В. Здобнова, «местный отдел в каталогах ХОБ отличался особым богатством» [12].

Печатные СК Библиотеки распространялись по подписке, но не отражали журнальный фонд ХОБ и быстро устаревали.Так как в ХОБ не было систематического карточного каталога, поиск книг необходимо было осуществлять в нескольких печатных каталогах, в их дополнениях и рукописных тетрадях, расположенных по отделам.

В библиотековедческих журналах рекомендовалось следующее: «Надо, чтобы систематический каталог имел карточную систему…» [4, с.41].В Отчете ХОБ за 1914 – 1915 гг. подчеркнуто: «Впервые взамен ныне существующих рукописных каталогов, быстро изнашивающихся и зачастую похищаемых посетителями, постановлено ввести для пользования подписчиков карточный каталог на вновь поступающие книги, поместить эти карточки в особые ящики, застекленные сверху, с боковыми прорезами для пальцев» [21, с. 4].

Члены Правления приняли решение приступить к организации карточных каталогов, т. к. пришли к однозначному выводу, что правильно построенные, хорошо организованные и детально разработанные карточные каталоги значительно облегчат и качественно улучшат обслуживание читателей.

Система каталогов и картотек в Библиотеке складывалась постепенно и видоизменялась в зависимости от задач, которые ставились, запросов читателей, состава и структуры фондов.

Одним из основных и старейших в Библиотеке является генеральный алфавитный каталог, который наиболее полно раскрывает книжные фонды. К нему обращаются как к справочному аппарату, чтобы выяснить, есть ли в фондах определенная книга и какими изданиями она представлена, какие произведения данного автора, индивидуального или коллективного, имеются в Библиотеке. Каталог был создан в конце 90-х годов XIX столетия для служебных целей, но пополнялся не систематически. По определению заведующего отделом обработки каталогов М.Р. Зайчика «Это, по существу, были только зачатки нынешнего каталога …» [12, с. 77]. Лишь в 1915 г. приступили к организации служебного алфавитного каталога. Он начал создаваться на базе текущих поступлений, и записи на книжные фонды до 1915 г. еще не включались. Спустя несколько лет каталог стал пополняться литературой, не включенной в него ранее, для чего расписывались уже изданные печатные каталоги. Генеральный алфавитный каталог строился по старопрусской системе: описания располагались по алфавиту имен существительных, вследствие чего карточный репертуар по тому или иному вопросу собирался в одном месте (например, все «Труды», «Отчеты» и т. п. находились рядом). Точно так же описывались и все книги – на первое место выносились имена существительные. Впоследствии они описывались в том порядке, в котором были на титульном листе, но существительное подчеркивалось.

Генеральный алфавитный каталог ХГНБ им. В.Г. Короленко во время Великой Отечественной войны пострадал. Кроме того, он не соответствовал книжному фонду, так как в годы войны было уничтожено 700 000 книг, фонд филиала для детей и юношества. Восстановление каталога началось после освобождения Харькова.

Но, помимо алфавитного, в 1913 г. уже функционировал еще один служебный карточный каталог – топографический. ХОБ интенсивно развивалась, количество читателей и ее книжный фонд увеличивались очень быстро, что способствовало решению не ограничиваться служебными карточными каталогами, а создавать читательские. Очень важным и спорным вопросом, который решался во многих крупнейших научных библиотеках, являлся вопрос о типе будущего каталога.

СК, являясь очень старым и, как известно, первоначальным видом каталога, стал подвергаться резкой критике. Многие считали его отжившей формой и предлагали всецело заменить предметным.

У предметного каталога уже в первые годы XX в. было солидное прошлое. Первенство в создании и организации предметных каталогов принадлежало американским библиотекам, которые стали применять этот вид каталога в 60-е годы XIX в. по инициативе библиотекаря Аббота. Затем более основательную разработку представил Кеттер в 70-е годы XIX в. Его руководство явилось результатом продолжительного практического опыта. В начале 80-х годов этого же века принцип предметности применяет Британский Музей, в конце 80-х – Брюссельская королевская библиотека и Цюрихская центральная городская библиотека, в 1906 г. – Венская библиотека и т.д.

В нашей стране ХОБ была первой, начавшей заниматься предметным каталогом. Зная по опыту Западной Европы о различных типах и разном назначении предметного каталога, сотрудники ХОБ остановились на особом типе, пока не имеющего аналогов на Западе и совмещающего различные приёмы. Это самостоятельный реальный каталог, который должен охватить все книги Библиотеки; это гибкий универсальный инструмент, который должен постоянно и своевременно отражать всё многообразие и эволюцию эпохи, он должен служить верным путеводителем не только по книгам, но и отдельным, наиболее ценным их главам, по журналам и даже иногда по газетам.

Сотрудники ХОБ решили составить предметный каталог так, чтобы он вобрал в себя все виды библиографической практики и мог отвечать на все вопросы читателей. В 1920 г. предметный каталог ХОБ начал

создаваться Б.О. Боровичем и к 1923 г. состоял уже из 86 ящиков, включая 4000 рубрик – около 90 тысяч карточек. И хотя в Харькове непривычное начинание было встречено недружелюбно, с насмешками, а часто и враждебно, в отчёте за 1923 г. отмечалось, что идея предметного каталога завоевала всеобщее признание: чуть не ежедневно поступают устные запросы местных библиотек и учреждений, желающих создать и у себя нечто подобное [22].

Сам Б.О. Борович, который отдал много сил и времени своему детищу, подчёркивал, что «предметный каталог Харьковской библиотеки не отделан окончательно, не отшлифован, не причесан во всех своих частях … пока такой единый каталог, являющийся одновременно и библиографией, не введен еще нигде …» [7, с. 76] Что касается американского предметного каталога, то Б.О. Борович утверждает: «Мы не считаем возможным монопольно присваивать именно этому каталогу почетное звание предметного; нам думается, что харьковский предметный каталог имеет отнюдь не меньше прав на свое наименование, хотя и мы не претендуем на монополию» [7, с. 91].

В отчетных документах отмечено, что «предметный каталог продолжает шириться и обслуживает на месте по 200 человек ежедневно … Наступило время для более тонкой отделки рубрик и всего предметного каталога, тем более, что стоит вопрос об использовании всей этой работы и вне Харькова .... От нас запросили все рубрики и материалы для Москвы ...» [22, с. 11].

Спустя шесть лет, когда предметный каталог завоевал всеобщее признание и состоял из 200 ящиков и более 700 рубрик, стало окончательно ясно, что он себя оправдал.

Чрезвычайная теснота помещения ХОБ привела к тому, что предметный каталог находился далеко от генерального алфавитного каталога и поэтому часто выполнял функции алфавитного, ведь рубрики располагались строго по алфавиту. Предметный каталог находился не в шкафах, а на столах – открытым. Делалось это намеренно, чтобы читатель не ограничивался одной рубрикой, а заглядывал и в соседние.

Доклады о методике предметного каталога читались сотрудниками ХОБ на семинарах Союза горняков; на специальном семинаре одесских библиотекарей; в 1923 г. в Москве на трех больших собраниях (бывший Румянцевский Музей, Московская Центральная библиотека, Централь-ный Дом Работников Просвещения); на Всероссийской конференции научных библиотек в Москве (1924 г.), на первой

Всеукраинской конфе-ренции научных библиотек в Киеве (1925 г.); на собрании ленинградских профсоюзных библиотекарей (1926 г.); на Всеукраинском съезде библиотечных работников в Харькове (1926 г., содоклад и доклад).

И все же, несмотря на возросшую популярность, предметный каталог не мог полностью удовлетворить запросы читателей, т. к. он не группировал описания по отраслям знаний. Появилась потребность в систематическом карточном каталоге. Такая мысль возникла еще в 1925 г., но она вызывала возражение и неприятие у сторонников предметного каталога.

Работа научных библиотек интенсивно развивается: преобразуется высшее образование в стране, растет новая общественность. Все это вступает в новые организационные и методические связи с научной библиотекой и ее работой.

Начиная с середины 1930-х годов, ХГНБ им. В.Г. Короленко принимала активное участие в работах Классификационной комиссии, созданной после Всесоюзной теоретической конференции по библиотековедению и библиографии (1936 г.). Совместно с другими крупными библиотеками (библиотека им. В.И. Ленина, библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина и др.) сотрудники Библиотеки неоднократно выступали на заседаниях комиссии с докладами по принципиальным вопросам построения библиотечной системы классификации, без которой создание карточного СК было невозможным.

И только в 1935 г. сторонникам СК удалось приступить к его созданию. Так как вести два каталога было невозможно, от предметного пришлось отказаться. В связи с недостатками десятичной системы классификации было решено разрабатывать рабочие схемы. СК создавался на базе предметного и быстро пополнялся за счет текущих поступлений книг, расписывания статей из журналов и продолжающихся изданий. Сотрудники Библиотеки разработали классификационную систему с учетом существующих классификаций. В основу были положены принципы партийности, научности, историзма. Основные деления располагались следующим образом:

1. Науки о природе.
2. Прикладные науки (медицина, сельское хозяйство, техника).
3. Науки об обществе и общественном сознании.

Каждый раздел строился по одинаковой схеме:

а) методология науки;

б) история науки (отрасли знания);
в) специальный раздел;
г) организация научно-исследовательской работы;
д) кадры, преподавание и подготовка кадров;
е) справочно-библиографический раздел.

В конце 1937 г. были созданы основные разделы: «Политология», «Строительная промышленность», «Экономика и организация сельского хозяйства», «Легкая промышленность», «Математика», «Механика», «Литературоведение», «Фольклор», «Искусство», «Психология». В 1940 г. СК Библиотеки насчитывал 1 млн 200 тыс. карточек и состоял из 100 каталожных ящиков.

В годы Великой Отечественной войны, как известно, справочный аппарат Харьковской научной библиотеки сильно пострадал. «18 апреля 1943 года представители штаба Розенберга Ветднагель и Брауне забрали систематический каталог (шкафов 13 с 1 200 000 карточек)» [2].

Почти весь каталог был вывезен фашистами и утерян безвозвратно. После освобождения Харькова в августе 1943 г. Библиотека возобновила свою работу. Уцелевшая часть СК насчитывала всего 151 000 карточек. Каталоги начали восстанавливать по той же классификационной системе, которую разрабатывали до войны. Но поскольку первоочередной задачей было восстановление разрушенного здания Библиотеки, для упорядочения фонда сотрудники научно-библиографического отдела обратились за помощью к ученым Харькова, к научным учреждениям и организациям.

В восстановлении СК приняли участие 30 научных учреждений и учебных заведений города, такие как Харьковский государственный университет, педагогический институт, физико-технический институт, научно-исследовательские институты пищевой промышленности и лесного хозяйства и т. д. Составлением отдельных разделов занимались профессор С.В. Соловьев, академик Д.М. Синцов, доцент Л.Я. Гиршвальд и др.

Очень активно над восстановлением СК работали сотрудники Библиотеки Роза Борисовна Гуревич, Елизавета Александровна Павленко, Эсфирь Лазаревна Гольдрина, Георгий Васильевич Прейсман, Генрих Веницианович Фризман и другие. После окончания Великой Отечественной войны к ним присоединились Марк Рафаилович Зайчик, Яков Исаакович Яновский, Галина Степановна Филосьянц, Ольга Тимофеевна Бондаренко.

Общими усилиями удалось восстановить разделы «Медицина», «Химия», «Физика», «Биология», «Математика», «Сельское хозяйство»,

«Литературоведение». Также были созданы новые разделы «Транспорт», «Машиностроение», «Технология металлов» и т. д. СК интенсивно пополнялся, следствием чего стали выдвигаться вопросы его качества и постоянного совершенствования.

Но восстанавливать пришлось не только СК. Рассматривая каталоги как некий организм, следует отметить их вхождение в одну организованную систему. Ведь нельзя забывать, что система фондов ХГНБ им. В.Г. Короленко определила и систему ее каталогов. Эта система представляла собой планомерно организованный справочно-библиографический аппарат, состоящий из взаимосвязанных каталогов и картотек.

В Библиотеке еще в 1920-е годы накопился большой фонд литературы на иностранных языках, и в 1925 г. был создан отдел иностранной литературы. Его сотрудники приступили к созданию систематического и алфавитного каталогов. В основу построения СК была положена десятичная классификация, а на его базе в 1927 г. – создан предметный каталог.

В целях наилучшего удовлетворения возрастающих запросов читателей и более широкого раскрытия книжных фондов в 1927 г. было решено создать читательский алфавитный каталог. Он включал литературу с 1916 г. Этот каталог дополнялся алфавитным каталогом художественной литературы по названиям, который очень полезен в справочной работе. Он был начат до войны и включал названия прозаических произведений, пьес, киносценариев и т.п.

В Библиотеке в разные годы создавалась определенная система каталогов нотных изданий: генеральный каталог нотных изданий был организован еще в 1915 г., каталог нот по названиям – в 1937 – 1938 гг., тематический каталог нотных изданий – в 1953 г.

В 1930-е годы вырос спрос на специальные виды технической литературы. Это потребовало организации целой системы каталогов на ГОСТы, патенты и пр. В 1939 г. была составлена специальная инструкция по обработке ОСТов, которая предусматривала создание двух каталогов стандартов: по названиям и наркоматам. С 1940 г. вместо ОСТов начали выходить ГОСТы – не по наркоматам, вследствие чего появилась потребность в нумерационном каталоге стандартов. Нумерационный каталог, как контрольный, активно пополнялся новыми поступлениями. Кроме того, были созданы каталоги описаний изобретений.

Чтобы раскрыть фонды старопечатных и редких изданий еще в 1934 г. были организованы алфавитные и систематические каталоги. Во время

войны они пострадали, и только в конце 1940-х годов сотрудники ХГНБ им. В.Г. Короленко приступили к их восстановлению.

На старопечатные книги и редкие издания были организованы два каталога:

- первый систематический каталог включал весь фонд и был построен на основе рабочих схем Библиотеки;
- второй систематический каталог (по истории книги) поделен на три части: история русской, украинской и иностранной книги.

В связи с частыми запросами на художественные произведения определенной тематики возникла необходимость в создании тематического каталога художественной литературы, тем более, что до этого она отражалась только в алфавитном каталоге.

До войны был организован ряд тематических картотек, которые стали базой для создания в 1950 г. тематического каталога. Уже в 1951 г. он насчитывал более 11 тыс. описаний. Наличие больших фондов периодической литературы сопровождалось организацией генеральных и читательских каталогов журналов и газет.

Генеральные каталоги отражали русские и украинские периодические издания с момента организации Библиотеки. Они включали полное описание журналов с указанием имеющихся к ним приложений и указателей.

В дополнение к каталогам периодической печати были созданы картотеки: географическая и коллективного автора, которые широко использовались в справочной работе.

Книги и статьи из периодической печати о Харькове и Харьковской области отражает созданный еще в 1920-х годах каталог литературы о Харьковщине.

Таким образом, исторический экскурс свидетельствует о том, что каталоги и картотеки способствуют активному использованию богатейшего многомиллионного фонда ХГНБ им. В.Г. Короленко, раскрывая его в различных аспектах.

КАТАЛОГИ ХГНБ им. В.Г. КОРОЛЕНКО

Систематические каталоги:

- на русском и украинском языках создан в 1935 году;
- старопечатные и редкие издания – 1938-1939 гг.;
- иностранной литературы – 1925 г.;

- нотных изданий – 1952-1953 гг.;
- газетных статей – 1964 г.;
- краеведческий – 1925 г.;
- детской и юношеской литературы– 1944 г.

Алфавитные каталоги:
- генеральный каталог на русском и украинском языках – 1898 –1915 гг.;
- читательский каталог на русском и украинском языках – 1927 г.;
- художественной литературы по названиям – 1930 г.;
- на иностранных языках – 1926 г.;
- на старопечатную и редкую книгу – 1934 г.;
- генеральный каталог нотных изданий – 1915 г.;
- каталог нот по названиям – 1937 – 1938 гг.;
- каталоги русских и украинских периодических изданий – 1918–1920 гг.;
- генеральный каталог детской и юношеской литературы – 1918 – 1920 гг.

Каталоги технической литературы
- алфавитный авторский каталог описаний изобретений СССР – 1939 г.;
- нумерационные каталоги описаний изобретений стран социалистического лагеря – 1955 г.;
- нумерационный каталог описаний изобретений СССР – 1939 г.;
- нумерационный каталог стандартов – 1939 г.;
- предметный каталог стандартов – 1939 г.;
- информационный каталог перфокарт – 1965 г.

Тематические каталоги
- тематический каталог художественной литературы – 1938 г.;
- тематический каталог нотных изданий (песен) – 1953 г.

Литература

1. Агаркова, Н.П. Удосконалення систематичного каталогу / Н.П. Агаркова, Л.М. Багрянцева, Ж.П .Корнева // Бібліотекознавство і бібліогр. – 1988. – Вип. 28. – С. 104–109.

2. Акт Исполнительного комитета Кагановического Райсовета Депутатов Трудящихся г. Харькова. Акт зарегистрирован за № 170 от 7.XII.1943 года.

3. Багаліївський збірник : академік Д.І. Багалій і бібліотечна справа України : наук. ст. та матеріали : [до 150-річчя від дня народж.Д.І. Багалія] / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка. – Х. : САГА, 2008. – С. 30.

4. Богданов, П. Заметки по библиотечной технике. 1 Расстановка и нумерация книг / П. Богданов // Библиотекарь. – 1911. – Вып.1.– С. 27 – 47.

5. Борович, Б.О. Классификация книг в научных библиотеках и предметный каталог : [докл. на I конф. наук. б-к УССР] / Б.О. Борович // Бібл. зб. Ч.1: Праці першої конференції наукових бібліотек УРСР. – К., 1926. – С. 104–112.

6. Борович, Б.О. Практика предметного каталога в вопросах и ответах / Б.О. Борович. – Харьков: Труд, 1928. – 96 с.

7. Борович, Б.О. Предметный каталог / Б.О. Борович. – Харьков: Труд, 1925. – С. 76.

8. Борович, Б.О. Содоклад о систематическом и предметном каталоге / Б.О. Борович // Тр. Первой конф. б-к РСФСР. – М., 1926.– С.177–178.

9. Двадцатипятилетие ХОБ [1886 – 1911]. – Харьков, 1913. – 46 с.

10. Десятилетие Харьковской общественной библиотеки. – Х. : Тип. А. Дарре, 1898. – 99 с.

11. Зайчик, М.Р. Каталоги библиотеки / М.Р. Зайчик // Книгу – трудящимся: Б-ка им. В.Г. Короленко за 50 лет Совет. власти : [сб. ст.] / ГНБ им. В.Г. Короленко ; редкол : Г.А. Мирошниченко (гл. ред.) и др. – Харьков, 1968. – С. 25 – 41.

12. Зайчик, М.Р. Опыт внедрения новой схемы библиотечно-библиографической классификации в Харьковской государственной научной библиотеке им. В.Г. Короленко / М.Р. Зайчик // Библиотеки СССР. – М., 1965. – Вып. 29. – С. 76 – 85.

13. Здобнов, Н.В. История русской библиографии. Т.2. / Н.В. Здобнов – М., 1947. – С. 154.

14. Гуревич, Р.Б. Відбудова систематичного каталогу в Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка / Р.Б. Гуревич // Бібліотеки Академії Наук УРСР. – 1946. – № 2. – С. 70–75.

15. Історія ХДНБ ім. В.Г. Короленка: пошуки, дослідження, відкриття: зб. наук. ст. Вип. 1/ Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка. –Х., 1996. – 80 с.

16. Каталог Харьковской общественной библиотеки. – Харьков: Тип. Зильберга, 1890. – 323 с.

17. Краткий очерк деятельности ХОБ за 25 лет. – Харьков, 1913. – 23 с.

18. Опыт работы Государственной научной библиотеки им. В.Г. Короленко.– Харьков, 1955.– Вып.1. – С. 15, 49.

19. Основні видання Державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка за 50 років / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка. – Х., 1967. – 34 с.

20. Отчет Харьковской общественной библиотеки за третий год ее существования. – Харьков: Тип. Зильберберга, 1888. – С. 11.

21. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать восьмой год ее существования (с 1 октября 1913 года по 1 октября 1914 года). – Харьков :Тип. Дарре, 1915.– С. 4.

22. Отчет Харьковской общественной библиотеки за 1923 –1924 год. – С. 11.

24.Павловский, Ф.А. Первый год Харьковской общественной библиотеки / Ф.А. Павловский. – Харьков : Тип. Губерн. Правления, 1888. – 16 с.

25. Первый каталог Харьковской Общественной библиотеки. – Харьков, 1886. – 89 с.

26. Рудометова, Н.С. З історії каталогів Харківської наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка / Н.С. Рудометова, Т.Я. Яновська // Бібліотекознавство і бібліогр. – 1985. – Вип. 25. – С. 112 – 119.

27. Систематический каталог Харьковской общественной библиотеки. – Харьков : Тип. Гордона, 1887. – 319 с.

28. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка: до 40-річчя Велик. Жовтн. Соціаліст. революції. – Х.: Книжк. палата УРСР, 1957. – 92 с.

29. Харьковская Государственная научная библиотека им. В.Г. Короленко 1886 –1986 : указ. изд. б-ки. и лит. о ее деятельности. – Харьков, 1986. – С. 12, 25, 51.

30. ХГНБК. Материалы по истории ХГНБ 1920 –1940. [Мемориальный фонд].

Н.М. Кучерова

ФОНД НОТНЫХ ИЗДАНИЙ ХАРЬКОВСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ им. В.Г. КОРОЛЕНКО. ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Описується музичне життя Харкова кінця XIX – початку XX ст., умови відкриття музичного відділу, його особливості. Характеризується дореволюційний нотний фонд, цінну частину якого становлять видання з автографами композиторів та музикантів, прижиттєві видання російських і закордонних композиторів; йдеться також про формування нових надходжень нот, що здійснюється в АБІС «ІРБІС».

***Ключові слова**: нотні видання, нотний фонд, пожертвування, рекаталогізація, дореволюційні видання.*

Характеризуется музыкальная жизнь Харькова конца XIX −начала XX в., условия открытия музыкального отдела, его особенности. Характеризуется дореволюционный нотный фонд, ценную часть которого составляют издания с автографами композиторов и музыкантов, прижизненные издания русских и зарубежных композиторов, формирование новых поступлений нот, которое осуществляется в АБИС «ИРБИС».

***Ключевые слова:** нотные издания, нотный фонд, пожертвования, рекаталогизация, дореволюционные издания.*

Музыкальная жизнь Харькова конца XIX – начала XX в.отличалась демократичностью тенденций. Известный композитор и дирижер К.П. Вильбоа организовал бесплатную музыкальную школу для детей всех сословий, до 1874 г. был дирижером оперной труппы Харьковского малого театра. Значительным событием стало и открытие в 1864 г. Харьковского отделения Русского музыкального общества. В 1871 г.

музыкальный деятель и дирижер И.И. Слатин при содействии русского композитора, дирижера А.Г. Рубинштейна основал Харьковское отделение Русского музыкального общества с музыкальными классами. Музыкальные классы в 1883 г. были реорганизованы в музыкальное училище. В 1907 – 1917 гг. открывается ряд музыкальных и хоровых кружков, организатором которых был композитор, дирижер, фольклорист, педагог, общественный деятель, позднее – один из основателей Харьковской филармонии С.П. Дремцов.

На гастроли в Харьков приглашали крупнейших мастеров отечественного и зарубежного музыкального искусства. Харьков посетили П. Чайковский, П. Сарасате, Ф. Шаляпин и многие другие композиторы, певцы, музыканты-исполнители.

История формирования нотного фонда Харьковской государственной научной библиотеки им. В.Г. Короленко интересна и познавательна. Харьковской общественной библиотеке (ХОБ) принадлежало видное место в насыщенной музыкальными событиями жизни города. Вечерами читальный зал часто превращался в концертный, где проходили благотворительные концерты, что свидетель-ствовало о популярности Библиотеки и ее огромной роли в жизни творческой интеллигенции.

20 марта 1902 г. известным библиотековедом Л.Б. Хавкиной Правлению Библиотеки был представлен проект организации музыкального отдела. В проекте указывалось на отсутствие в Харькове нотного абонемента, несмотря на существующую в нем потребность. Посещая многие библиотеки как отечественные, так и зарубежные и основываясь на их примерах, Любовь Борисовна считала возможным открытие в Библиотеке общедоступного нотного абонемента. Например, Императорская публичная библиотека в Петербурге имела один из богатейших и лучших музыкальных отделов в Европе, музыкальные отделы имелись в крупных книгохранилищах Парижа, Лондона, Берлина, Вены. Специальные музыкальные библиотеки были доступны для публики, но не выдавали на дом музыкальные произведения. К другому типу библиотек относятся частные музыкальные библиотеки с нотными фондами. В Харькове в это время такие библиотеки закрылись. Их недостатком было отсутствие какой-либо системы, в них не было каталогов или картотек, подписчики были ограничены как во времени, так и в выборе, также немаловажное значение имела дороговизна абонемента.

Стремление различных слоев населения к музыкальной культуре обусловило создание при ХОБ нотного абонемента. В январском номере

газеты «Южный край» за 1903 г. сообщалось: «В России это первая попытка устройства общедоступной музыкальной библиотеки» [8]. Харьковские газеты опубликовали более десяти статей, посвященных этому событию.

Общественная библиотека при организации нотного абонемента, стремилась объединить удобство выдачи с общедоступностью платы, а также систематизировать материал. В этом заключалось главное отличие харьковского нотного абонемента. Библиотека предоставляла право бесплатного пользования нотами и книгами по музыке в кабинете для чтения. Нотный абонемент преследовал просветительские, а не коммерческие цели и мог служить серьезным подспорьем для музыкального образования. В декабре 1902 г. проект был принят.

Правление ХОБ по предложению музыкальной комиссии довело до сведения председательницы Императорского русского музыкального общества Великой Княгини Александры Иосифовны первый опыт устройства в России общественной музыкальной библиотеки. В ответ было получено извещение о том, что записка Правления доложена Вице-председателю Великому Князю Константину Константиновичу и что он поручил выразить свое сочувствие доброму начинанию и признал возможным отпустить из средств Главной Дирекции 200 рублей на покупку нот [5].

Узнав о том, что при Общественной библиотеке организуется нотный абонемент, знаменитая итальянская певица Аделина Падовани, будучи на гастролях в Харькове, «изъявила желание прийти на помощь новому начинанию. 22 октября 1902 года ею был дан концерт в зале Общественной библиотеки, сбор от которого предназначался на организацию нотного абонемента» [7].

Для осуществления проекта была организована специальная комиссия под председательством Л.Б. Хавкиной. В состав комиссии входили видные общественные деятели И.И. Слатин – известный музыкант, организатор Харьковского отделения Русского музыкального общества, директор местного музыкального училища и П.Г. Риттер – музыкант, приват-доцент Харьковского университета, известный как первый издатель и редактор газеты «Утро». У истоков организации музыкального отдела стояли прогрессивные деятели культуры и просвещения. Комиссии предстояло решить вопросы сбора необходимых средств для открытия абонемента, разработки руководящих и

организационных принципов, составление списков книг по музыке и нот для приобретения.

Деятельность комиссии началась с циркулярного воззвания о пожертвованиях нотами, книгами, деньгами. Воззвания рассылались в библиотеки Российской Империи и зарубежных стран. Одним из первых отозвался известный меценат, устроитель русских симфонических концертов в Петербурге и издатель произведений русских композиторов М.П. Беляев. Он пожертвовал Библиотеке все изданные им произведения камерной музыки (541 экземпляр). Откликнулись библиотеки, музыкальные общества и консерватории Москвы, Петербурга, Киева, Тифлиса, Тамбова, московское издательство Юргенсона, издательства Берлина, Лейпцига, Штутгарта, Дирекция королевских театров Берлина и другие. В числе лиц, приветствовавших открытие нотного абонемента, был основоположник украинской классической музыки Н.В. Лысенко, а также известный русский композитор, глава музыкального кружка «Могучая кучка» М.А. Балакирев. Харьковское отделение Русского музыкального общества пожертвовало 25 рублей, музыкальный кружок – 15 рублей. Более 100 экземпляров нот было получено от владельца нотного магазина Гергарда и многих музыкальных учреждений. Немаловажное значение имели дары, принятые от частных лиц. Библиотека получила ноты от композитора и критика Ц.А. Кюи, музыкального и общественного деятеля Л.И. Шестаковой (сестры М.И. Глинки), М.П. Чайковского – музыкального деятеля, брата П.И. Чайковского, от композиторов А.Т. Гречанинова, С.М. Майкапара, М.А. Балакирева, известных представителей музыкальной критики Ю. Д. Энгель, Н. Д. Кашкина, издателей «Русской музыкальной газеты» и сборника «Музична старовина». Как только появились средства, комиссия приступила к покупке нот. Таким образом, сумма пожертвований дала возможность до конца 1902 года сформировать фонд, состоящий из 1836 нот и 158 книг. Такая единогласная поддержка нового начинания передовыми деятелями музыкальной культуры свидетельствовала о признании авторитета и заслуг Любови Борисовны Хавкиной и ее музыкально-просветительской деятельности.

Ко дню открытия нотного абонемента в 1903 г. был издан печатный «Каталог музыкального отдела Харьковской общественной библиотеки» [4]. Небольшой по объему каталог состоял из достаточно полных разделов, в него были включены не только крупные произведения, но и небольшие брошюры, периодические издания. Предполагалось подготовить следующий выпуск каталога с более полными разделами,

библиографическим указателем статей по вопросам музыки, однако работа не была продолжена в связи с материальными трудностями. Первый каталог 1903 г. на сегодняшний день является библиографической редкостью.

Обсуждая принципиальный вопрос о характере и задачах нотного абонемента, комиссия пришла к выводу, что его цель – содействовать ознакомлению публики с лучшими произведениями музыкального искусства, обслуживать широкий круг читателей – не только специалистов и учащихся музыкальных учебный заведений, но и простых любителей музыки. Следовательно в фонде должны присутствовать и произведения легкой музыки. Для сохранности фонда все ноты должны быть переплетены, а небольшие сочинения, пьесы, романсы, песни, состоящие из 3 – 4 страниц, решено было переплетать в сборники по авторам (конволюты).

С первых дней работы абонемента его сотрудниками изучалось использование нотного фонда. Был сделан вывод, что наиболее спрашиваемая литература – ноты современной русской музыки. Так, произведения П.И. Чайковского заказывались более 80 раз, большим спросом пользовались произведения А. Гречанинова, А. Скрябина, Ц. Кюи и др. Читатели проявляли интерес к произведениям зарубежных композиторов – И. Баха, Л. Бетховена, Ф. Шуберта, Э. Грига и других.

В отчетном 1903 – 1904 г. у нотного абонемента было 47 абонентов, выдача нот достигала 3000 единиц – это самые высокие показатели за дореволюционный период.

Через 10 лет фонд нотного абонемента насчитывал 3000 экземпляров и 1146 подписчиков. В последующие годы в связи с материальными трудностями Правление вынуждено было сдавать в аренду читальный зал для концертов и лекций, плата за пользование которым составляла существенную часть дохода бюджета. В 1917 – 1918 гг. из-за занятости других помещений, читальный зал был особенно востребован, что отрицательно отражалось на обслуживании читателей. Правлению удалось отстоять запрет сдавать зал под митинги и собрания с неограниченным числом посетителей. Со временем аренда зала свелась к минимуму, что существенно сказалось на бюджете Библиотеки, и Правление вновь обратилось в местные земские кооперативные учреждения и к частным лицам с просьбой о пожертвованиях. На призыв откликнулись и почитатели пианиста и педагога А.Ф. Бенша (1861 – 1914), открывшего в 1888 г. собственную музыкальную школу, сыгравшую

заметную роль в развитии музыкальной культуры города. С их стороны было внесено 500 рублей специально для увеличения средств нотного абонемента и некоторое количество нот, с просьбой поставить на этих и купленных нотах печать «Абонент им. А. Бенш». Правление согласилось, помня отзывчивость А.Ф. Бенша на участие в концертах в пользу ХОБ.

Нотный абонемент существовал в основном на пожертвования, так как местная власть не поддерживала столь блестящее начинание. По примеру нотного абонемента ХОБ образовался музыкальный отдел в Черниговской общественной библиотеке, Пермской городской общественной библиотеке, обсуждался вопрос об организации музыкальной библиотеки в Петербурге.

Работа нотного абонемента в основном сводилась к выдаче нот. После 1917 г. началась серьезная работа по комплектованию фондов нотными изданиями, литературой по теории и истории музыки. Открывались специальные учебные заведения: консерватории, училища, вечерние музыкальные школы. Фонд регулярно пополнялся произведениями отечественных и зарубежных композиторов за счет обязательного бесплатного экземпляра произведений печати. Большой популярностью стали пользоваться произведения советских композиторов. Были написаны новые оперы, симфонии, оратории, песни.

В 30-х годах XX в. фонд насчитывал более 4000 экземпляров нот. В эти годы в формировании нотного фонда принимали участие такие известные музыканты и общественные деятели: С.П. Дремцов – композитор, дирижер, фольклорист, общественный деятель, педагог, ученик Н.В. Лысенко; И.М. Миклашевский – украинский советский музыковед, пианист и педагог; Я.Я. Полферов – музыковед, дирижер. Поднимаются вопросы систематизации и каталогизации карточного репертуара. Дирекция Библиотеки поручила И.М. Миклашевскому, который систематизировал документы о музыке и театре, создать картотеку литературы о музыке. Этой картотекой было положено начало организации каталогов нот и книг о музыке. Дальнейшую работу по созданию каталогов и разработке структуры систематического каталога нотных изданий дополнил и расширил С.П. Дремцов. Были составлены каталоги фонда музыкального отдела: алфавитный, топографический, предметный. В эти годы фонд отдела пополнился коллекциями нот из частных библиотек (1050 экземпляров). В ГОСИЗДАТе РСФСР приобретено 335 экземпляров дореволюционных нотных изданий. В

1940 г. нотографические издания были отделены от музыковедческой литературы.

В послевоенные годы серьезное внимание уделялось восстановлению фонда, находящегося в хаотическом состоянии. Были проведены его разбор и проверка. Интенсивное развитие музыкальной культуры и образования в 1950-х годах обусловили острую потребность городского населения в нотах. Получение обязательного экземпляра в 1932 – 1959 гг. обеспечивало фонд всеми новинками советской печати. Исключение составляли украинские нотные издания. Отсутствие украинского обязательного экземпляра создавало ощутимый пробел в общем собрании изданий советского периода. В эти годы организованы каталоги нотных изданий: систематический и тематический каталог песен. С 1960-х годов основными источниками комплектования являлись Центральный коллектор научных библиотек, Харьковский областной библиотечный коллектор и нотный магазин.

Сегодня фонд насчитывает более 110 тыс. экземпляров. Нотные издания охватывают период со второй половины XIX в. и до наших дней. Ведется развернутый справочно-библиографический аппарат: традиционные каталоги и картотеки нотных изданий, генеральный алфавитный каталог, читательский алфавитный каталог, читательский систематический каталог, алфавитный указатель названий вокальных и инструментальных произведений, читательская алфавитная картотека нот, опубликованных в нотных сборниках и периодических изданиях, электронный каталог (ЭК). Особое внимание уделяется фонду дореволюционных изданий. С 2006 г. проводилась ретрокаталогизация нотных изданий дореволюционного периода в электронный каталог. Сформировано более 6 тыс. библиографических записей, на основе просмотра документов de visu.

Дореволюционный нотный фонд по своему содержанию уникален, универсален и разнообразен: включает произведения народного творчества, вокальные произведения (песни, романсы, хоры), инструментальные произведения (оркестры и отдельные инструменты), вокально-симфонические произведения (оратории, кантаты, мессы), музыкально-сценические произведения (оперы, балеты, оперетты), детскую музыку. Многие нотные издания, хранящиеся в фонде Библиотеки, являются уникальными, т.к. представляют собой образцы продукции таких известных издателей конца XIX – начала XX в.; как Беляев (Лейпциг, Петербург, Москва), Юргенсон (Москва), Идзиковский

(Киев), Петерс (Лейпциг, Берлин), Боте и Бок (Берлин, Позен), Брейткопф и Гертель (Лейпциг, Берлин, Лондон), Гутхейль (Москва), Бессель (Санкт-Петербург, Москва), Давингоф (Санкт-Петербург), Бернард (Санкт-Петербург), Шлезингер (Берлин), Литольф (Брауншвейг, Нью-Йорк), Стелловский (Санкт-Петербург), Гаслингер (Вена), Эйленберг (Лейпциг) и др.

В фонде находятся ноты украинских народных песен, щедривок, колядок, шумок, думы и другие издания Л.В. Идзиковского, Б. Корейво. Большая часть фонда состоит из нот, изданных на иностранных языках: немецком, французском, итальянском, польском, английском, иврите и др. В процессе работы по ретрокаталогизации раскрывалось содержание сборников, создавались библиографические описания на конволютные издания, аллигаты, которые ранее не были отражены в каталогах.

Наиболее ценными и уникальными являются издания с автографами композиторов и музыкантов, таких как: Николай Васильевич Арцыбушев (1858 – 1937) – русский композитор; Рейнгольд Морицевич Глиэр (1874 – 1956) – советский композитор, дирижер, педагог; Александр Тихонович Гречанинов (1864 – 1956) – русский композитор; Александр Иванович Дюбюк (1812 – 1897) – русский композитор, пианист и педагог; Владимир Иванович Ребиков (1866 – 1919) – русский композитор, пианист и педагог; Павел Григорьевич Риттер (1872 – 1939) – украинский советский востоковед, литературовед и языковед. Член комиссии по организации нотного абонемента при ХОБ; Владимир Иванович Сокальский (1863 – 1919) – украинский композитор и музыкальный критик; Отто Федорович Тидебель (1863 – 1918) – русский композитор и исполнитель-виртуоз; Николай Николаевич Черепнин (1873 – 1945) – русский композитор, дирижер и педагог; Людмила Ивановна Шестакова (1816 – 1906) – музыкальный деятель (сестра Михаила Ивановича Глинки).

Представляют ценность и прижизненные издания русских, и зарубежных композиторов, например таких: Ахиллес Николаевич Алфераки (1846 – 1919) – русский композитор; Антон Степанович Аренский (1861 – 1906) – русский композитор, педагог и дирижер; Милий Алексеевич Балакирев (1836 – 1910) – русский композитор, пианист, дирижер; Клод Дебюсси (1862 – 1918) – французский композитор; Руджеро Леонкавалло (1857 – 1919) – итальянский композитор; Николай Витальевич Лысенко (1842 – 1912) – украинский композитор, пианист, дирижер; Николай Андреевич Римский-Корсаков (1844 – 1908) – русский композитор, педагог, дирижер; Александр Николаевич Скрябин (1871 –

1915) – русский композитор и пианист; Петр Ильич Чайковский (1840 – 1893) – русский композитор, дирижер и других.

В настоящее время работа по ретрокаталогизации дореволюционных нотных изданий в электронный каталог завершена. С целью совершенствования поисковых возможностей электронного каталога начата работа по его редактированию.

С 2002 г. формирование библиографических записей новых поступлений нот осуществляется в АБИС «ИРБИС–64». В 2010 году начата конверсия топографического каталога нотных изданий советского периода. Это даст возможность более полно раскрыть содержание нотного фонда в электронном каталоге Харьковской государственной научной библиотеки им. В. Г. Короленко.

Литература

1. Багрянцева, Л.М. Нотний та музикознавчий фонд ХДНБ ім. В.Г. Короленка: історія і сучасність / Л.М. Багрянцева, Н.М. Кучерова // Документально-інформаційні ресурси ХДНБ ім. В.Г. Короленка: зб. наук. ст. – Х., 1996. – Вип. 2. – С. 42 – 49.
2. Брижаха, Н.А. Обслуживание читателей нотной литературой / Н.А. Брижаха // Опыт работы Харьковской государственной научной библиотеки им. В.Г. Короленко – Харьков, 1957. – Вып. 2. – С. 47 – 52.
3. Каталог музыкального отдела Харьковской общественной библиотеки. – Х. : Электр. типо-литогр. С.А. Шмерковича, 1903. – 76 с.
4. Отчет Харьковской Общественной библиотеки за 17 лет ее существования. − Харьков, 1903. – 90, [LV] с.
5. Брижаха, Н.А. Фонды нотных изданий и их пропаганда / Н.А. Брижаха // Книгу трудящимся.. – Харьков, 1968. – С. 109 – 119.
6. Отчеты ХОБ за 1902 – 1968 гг.
7. Харьковские губернские ведомости.− 1902. – 5, 9, 20, 21 окт.
8. Южный край – 1903. – 8 янв.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

О.М. Дмитрієва	- головний бібліотекар відділу «Україніка»
Н.М. Кучерова	- бібліотекар І категорії відділу наукової обробки документів і організації алфавітних каталогів
О.Ю. Лейбфрейд	- кандидат архітектури (1910 – 2003)
Л.В. Науменко	- головний бібліотекар відділу наукової обробки документів і організації алфавітних каталогів
Н.І. Полянська	- завідуюча відділом «Україніка», заслужений працівник культури України
Н.Ю. Пономаренко	- бібліотекар І категорії соціокультурного центру
В.Г. Прохорова	- завідуюча відділом науково-інформаційного забезпечення інноваційних процесів, заслужений працівник культури України
В.К. Разінкова	- головний бібліотекар відділу наукової обробки документів і організації алфавітних каталогів
Г.О. Туркот	- завідуюча відділом міжбібліотечного абонемента і електронної доставки документів
Т.О. Сосновська	- завідуюча сектором наукової бібліографії відділу «Україніка»
Л.В. Хлєсткова	- головний бібліотекар соціокультурного центру
В.О. Ярошик	- бібліотекар відділу «Україніка», заслужений працівник культури України
М.Н. Чегринець	- головний бібліотекар відділу наукової систематизації, предметизації та організації систематичних каталогів

ЗМІСТ